

«ВЕЧІРНЯ ГОДИНА» ч. 3.

ПЕТРО ФРАНКО

**ВІД
СТРИПИ
ДО
ДАМАСКУ**

Пригоди
четаря
УСС

Львів, 1992

На цей раз наші читачі матимуть повість, що в сучасному нашому письменстві займає окремішне місце.

Вже сам заголовок повісті «Від Стрипи до Дамаску» нагадуватиме не одному якусь подорож, а між тим повість Петра Франка — це типова повість воєнного сенсаційного життя, багатого в різні пригоди, часом дуже неймовірного, що в ньому завжди дійсність тісно сплетена з вигумкою.

Якщо не брати під вагу чисто сенсаційних повістей (а їх так страшенно мало в нас!), то «Від Стрипи до Дамаску» являється в українському письменстві одною з перших спроб. Має вона всі потрібні прикмети: живий стиль, безперервну зміну картин акції, міцні й дотепні діалози, швидкі події та виразних героїв — словом усе те, що потреба такій повісті.

Про вартість такої повісті — зайво говорити. Вона не тільки розбуджує увагу, не тільки відриває людину з тісного кола щоденного життя, але й впорскує туго за цим завжди новим і завжди цікавим, за тим, що є основою людини-завойовника, і в тому саме вартість, в тому й сила цього роду повістей.

Автор цієї повісті Петро Франко, син Великого Івана (ур. в Нагуєвичях), відомий читачам. Свої оповідання друкував по різних наших журналах, в «Новому Часі», «Ділі», «Літературно-Науковому Вістнику» й т. д. Більші збірки вийшли окремими книжками, як, напр., «Дядько Шкіпер», «Пачкар Демко», «В пралісах Бразилії» й т. д. Написав теж цілий ряд драматичних творів для дитячих театрів і для доросту, переробив теж на драми твори свого батька Івана, як «Захар Беркут», «Борислав сміється», «Без праці», «Мойсей», а крім цього, написав теж і власні драматичні твори, як «Марко Спотикайло», «Заздрісні», «Інститутський жарт», «Сигнал» та більшу поему «Гутна».

(З передмови видання 1937 р.)

«Сплелась із вигумкою правда»

Чотири години йшов отой четар через ліси та пустарі, в темну безмісячну ніч, заки добився до села, де жила його кохана. Але тим разом невесела була то стріча. Зажурена й маломовна була панночка в великому білому панамському капелюсі. Ледви так або ні відповідала на питання четаря, а вісім літ назад безповоротно полонила серце того стрільця саме при нагоді посвячення пам'ятника М. Шашкевича в Підлісся, де, щоправда, ледви кілька слів до себе промовили. Олов'яно-важко волікся вечір, а ніч не принесла полекші. Важкий сон утоми зложив стрільця на білі подушки, але, може, вже за кілька хвилин пробудився з почуттям, що хтось, і то неприхильний, перед ким треба берегтися, знаходиться в його кімнаті. Здавалося йому, що це якась рука сягнула під його подушку. Що вона там шукала? Хотіла, мабуть, позбавити його чогось дорогого. А він же ж під подушку не положив нічого. Сягнув мимохіть рукою. Кусник паперу. Коли засвітив черкальце, побачив, що це був доволі важкий лист. Лихе прочуття справдилося. В листі були три перстінчики, що їх колись подарував він своїй судженій. І кілька слів: «Не можу бути твоєю». Не було чого довго залишатися. Ліжко факірів — дошка, вибита гострими цвяхами, певно, було м'якше, ніж та сніжно-біла постіль.

Досвіта був стрілець на ногах, і ще сонце не сходило, коли вийшов за ворота хати отой химерної панночки, яка в ту хвилину стояла там, за занавіскою, і своїми сірими очима гляділа за відходячим. Її серце вагалось поміж двома старшинами, й хтозна, чи не перемиг би січовий стрілець, коли захотів би терпеливо облягати оцю твердиню. Але стрілець цього не знав, і його серце кривавилося, немов пробите оцим гарним боєвим кубанським кинджалом, знайденим в бою над Стрипою, що його колись

також подарував отій химерній панночці з малиновими устами.

Було ще дуже-дуже рано. Проміні сонця ще десь там дримали за обрієм, і стрілець ніяк не міг припускати, що цей прохід потриває кілька літ та заведе його в чужі краї, де не один залишив свої кости. Зранена гордість гнала його все даліше й даліше від пригоди до пригоди, веліла шукати все нових небезпек, та все-таки стрілець, з печатю любих уст на своїх і в коханні й ненависті, все мусів думати і згадувати любу примховату суджену.

Короткий прохід від судженої перемінився в кількालітню мандрівку по всіх боєвих фронтах. Полк Січових Стрільців засів надовго над Стрипою. Четар, щоб заглушити сердечні болі, брався за всяку роботу. То був при скорострілах, то на стрілецькому курсі старшин у Трускавці, то при літаках у Райловац коло Сараєва, де вельми вподобав собі прегарні босняцькі, а особливо мостарські спеки, що доходять до 50° в тіні! Де всі інші лежали по-колом і стогнали, любив проходжуватися по соняшних площах або грати ситківку. При тому всьому завзято й скоро вчизся по-сербськи й турецьки, й то часто з уст до уст. Але москалі не дали довго спочивати. Як тільки австрійці звикли до спокою, зробили несподіваний наступ, розбили корпус Гофмана, й армія всі сили кинула вперед, щоб залагати пролом під Сосновом. Мало що цілий український легіон не потрапав у полон. Пробився шасливо отаман Дудинський. Пішов у полон поручник Чмола, як говорили, за Степанівною. Пізніший пролом під Семиківцями залагали знову Стрільці — в тридневому розпучливому наступі, де впала чи не третина корпусу Гофмана. Четар провадив до наступу дві сотні отамана Горука й довів справу до кінця: москалів відперли й багато полонили. Відперли, хоч гармати били з-за Стрипи барабашим вогнем, хоч скоростріли кидали в ряди стрільців цілі рої рвучих ос. На третій день опинився четар з одним тільки стрільцем Островерхою, інші полягли, згубилися або були ранені. А стрілецькі рови, що немов ножем покраяли цілу долину, були завалені трупами. Людина в такий час не представляє вартості. Задрімав утомлений стрільчик у рові й дістав кулю з сусіднього рову просто поміж очі. Вихлившись інший поза рів і дістав кулю в живіт, щоби конати ще два тижні в жахливому спротиві смерті. «Я не хочу вмирати!» — кричав і плакав молоденький десятник. і др. Бі-

лозор рвав собі з голови волосся та зробив нещасному впорскнення морфію!

А ось у темну ніч посувалася лінія вперед на лінії москалів, що жевріли безупинним вогнем крісів та скорострільів. Посередині йшов четар, направо від нього хорунжий Берегуляк зі Станиславова, наліво хорунжий Домарадський — обидва хлопці, як оріхи, і шибайголови. Підбігали й знову лягали, щоб дати змогу москалям вистріляти якнайбільше набоїв, а кулі грали та тріскали зі всіх боків. Щохвилини хтось відходив у вічність або попадав у лічницю. Щоякнийсь час наступала тиша: це москалі крок за кроком відступали, щоб з дальших ровів пражити здвоєним вогнем. Під час одної з таких передшонок вирвалися Берегулякові згрідливі слова: «Хіба це наступ? Та це...» В тій хвилині схопився слабо рукою за груди й приник головою до землі.

— Де дістав? — запитав четар.

— В живіт... Ой, мамо!

І юнак замовк навіки. Дістав зрадливу кулю просто в серце. Москалі почали стріляти кулями дум-дум, щоби за всяку ціну спинити стрілецький і німецький протинаступ. Геть-геть даліше направо наступав поручник Яримович, перший лицар в легіоні, і москалі відходили за Стрипу. А на світанку засіла розстрільна й окопалася. Враз ударили австрійські гармати й градом важких стрілен засипали шанці москалів. У російських окопах гамір, крики. Рушили сотні до останнього наступу на багнеті! І москалі піддалися. А в повітрі вивівали білі й сірі дими шрапнелів. Поручник Воевідка бив і бив зі своїх гавбиць, що видавали такий приязний для нас басовий гомін, кров плила в землю, й труп загачував проходи. Слаба стрілянина тривала ще цілий день, аж під вечір майже все успокоїлося. Коли вечером ішли отаман Горука, Дудинський і четар позад допливом Стрипи, безпечною долиною під ослоною гори, ще якась спізнена куля прилетіла звідкись з-поза гори, з жалібним свистом перелетіла попри самі голови старшин і тихо плюснула в затишну воду. Всім, мабуть, перебіг мороз по тілі, а отаман Дудинський сказав:

— От, якби йшов сам і куля поцілила б, впав би у воду, і хоч би навіть був тільки приголомшений, пропав би безслідно. Все треба ходити принайменше вдвійку.

Четар дуже зле заспівав стрілецьку пісеньку: «Летіла куля через гору та й поцілила у грудь мою...»

— Не фальшуйте! — сказав отаман Горук. — Лишіть це радше поручникові Нестайкові.

— Що ж, такий молодий, а вже Нестайко, — говорив про нього сотник Носковський.

Ні люті бої, ні довге затишся з безупинною важкою працею не втишували сердечного горя четаря. Не спав ночами, помімо батьківських порад Дудинського, й думав тільки про зміну.

Ліворуч стрільців долучили турків. Їх прихід заповідали давно. Це була якнайсердечніша співпраця союзників на всіх фронтах. В бою турки були вельми хоробрі, що приписувано їм віри в кісмет. Але по селах рабували, як у ворожому краю. Нарікання йшли на них за наріканнями, й їх мали знову відправити до Туреччини. Раз одна чи дві турецькі сотні, ні сіло ні впало, покинули свій відтинок, залишили без ніякого догляду простір кількисот метрів, долинку, що аж просилася на нічний пролом. Цілісіньку ніч ні стрільці, ні мадари не могли знайти зв'язку — ніч турка! Тільки чудом москалі тої ночі не зробили наступу — пролом був би запевнений. За таке недбальство дістали турки догану від корпусу. Та й самі турки покарали винних. Уставили сотню, яка провинилася, в ряд, і легко та зручно кат (а в турків їх, мабуть, було немало) зчезав їм усім голови. Алляг керім! Кісмет! Не побачить мила свого судженого.

Четар постановив дістатися до турків і дістав відпустку тим легше, що позасівав усі простори цибулею, часником та всякою яриною й подався з чурою Василем до Константинополя. Василь був із німецьких кольтоністів коло Коломиї, умів по-румунськи, бо нераз працював у буковинських маєтках, умів по-німецьки та по-сербськи. Вмів на безлюдді добувати харчі та взагалі був меткий. Не одна господарда з-над Босни таки не крадьком очима за ним кидала. По дорозі вступив до Відня, де в Союзі Визволення України одержав поручення нав'язати контакт з Молодотурецьким комітетом, про який тоді взагалі багато говорилось, бо в короткому часі зумів опанувати цілу турецьку політику й Європа мала вражіння, що турки таки опанують положення та не допустять до дальшого розвалу Османської імперії. А через короткозорість, манію величності й крайній консерватизм утратили вже чи не половину колишньої держави. Трохи-потрохи з наймогутнішої держави світу зійшла Туреччина до ролі «недужої люди-

ни», з якою дещо пізніше європейські потуги навіть говорити не хотіли. Але й Молодотурецький комітет не спинив дальшого розвалу імперії. Завеликі були внутрішні розбіжності. Таких великих різниць не в силі була покрити навіть однота віри. Надто вже мало числилися турки з національними вимогами слов'ян, греків, арабів, вірмен. Турки навіть не припускали якогось іншого, відбіжного від державного націоналізму, якого не можна би викурити кількома ударами батога. І тим батогом били направо і ліво... Націоналізм інших зрозуміли турки аж тоді, коли на них станув чобіт іншого народу. Але тоді вже було запізно: імперія пропала. Різні вірмени, замість скріпити, тільки ослабили турецьку державу зісередини. Араби, джерело мусульманської релігії, здавен-давна втрималися в майже самостійних державах, які не відпадали від Туреччини тільки тому, що завзято самі між собою воювали — в чому їм турки допомагали. Спільнота віри творила цемент, що витримав довгі віки просто через інерцію, але перший міцніший вихор розвалив той штучний мур. Довго-довго загравали турецькі паші одним арабським шейком проти другого. Турецькі дипломати все вміли ширити непорозуміння поміж арабськими емірами, шейками і шеріфами, так що серед безупинних міжусобиць ані не могли схаменутися та подумати про якусь тіснішу злуку поміж собою, ні про відпір туркам взагалі. І туркам могло здаватися, що ці самі способи, так наївно-дипломатичні, й надалі втримають великанські простори, принайменше під їх номінальною зверхністю. Всі заходи багатих і хитрих англійців в Арабії, а захланних французів у Сирії розбивалися об родові лівинство арабів та святу віру.

Ось які вісти зібрав четар, участі вже у Відні. Тут познайомився четар з двома єгипетськими студентами, що студювали торгівлю. Зразу дуже недовірчиві та в розмові обережні, дедалі стали більше щирі. Преса, ласа на сенсації, повідомляла дуже часто про повстання в Єгипті та жорстокі репресії англійців. Кілька дрібних прислуг та спільних проходів, і єгиптяни вийшли зі своєї резерви.

— Чи це правда, — запитав четар, — що ваші молодоегиптяни потопили одного дня діти англійських урядовців у Німо?

— Коби! — відповів Махмуд. — Коли випадково якась англійська дитина втопилася, це напевно англійці вико-

ристали, щоби мати нагоду до нових, без того зовсім неоправданих репресій.

— А от цивільні урядовці, перелякані, опустили Єгипет!

— І це тільки частинно правда. Бачите, половину цивільних урядовців вдягнуто відразу в мундурн хакі, решта мусить перейти військовий, це значить шпигунський курс десь в Англії.

— З цього виходило би, що кожний англійський урядовець — шпигун.

— О ні, куди там! — відповів Махмуд. — Не кожний урядовець — кожний англієць це шпигун. Тільки що англійці беруть це як спорт, а на чим більшу наражаються небезпеку, тим для них «гра» цікавіша.

— Цікаво! — сказав четар. — Коли ми закладаємо план для нашої молоді, то ніколи в шпигунських цілях.

— В такому разі дуже помиляєтеся. Шпигунську службу називають англійці інтеліженс сервіс, бо не тільки вимагає інтелігенції, але й виробляє її. Шпигунство — це для англійця національний обов'язок, це праця для добра батьківщини, бо Англія мусить знати про все, що діється на цілому світі, щоби зі всього скористати, коли прийде до цього слушний час. О, Англія вмє чекати на нагоду.

— Скажіть дещо про Єгипет! — просив четар.

— Єгипет хоче розвиватися, і, вірте мені, англійці нас у тому не стримають. Будемо боротися до повної самостійності. Не вдовольнить нас автономія з англійським військом і англійськими урядовцями. І військо, й урядовці мусять бути наші!

— Чи не думаєте, що тепер була би добра нагода до повстання? — спитав четар.

— Не думаю. Англійці згромадили надто великі сили в Єгипті. Боятися, бачите, втратити Суезький канал. Там, мабуть, не все в порядку.

— Ну, що якби так ваші організації одержали поміч?

— Від кого? Хіба від турків? Але турки падають. Викликали кілька заворушень в Тунісі і горішнім Єгипті, але це їм нічого не допоможе. Та й турків маємо досить. Хочемо бути єгиптянами.

Махмуд заходив повільними кроками по кабінетному пансіоні, де вони жили. Видно було, що думками рвався далеко — там, до палкого Єгипту.

— Чи думали ви вже про Австрію? — спитав четар.

— Тому саме ми тут. Думаєте, що нам легко було дістатися до Відня? Але вчимося пильно, мусимо енергійно використати час, бо тільки тим способом поможемо собі. Очевидно, що союзники могли би нам допомогти. Англійці почали натиск на Дарданелі, німці зачнуть тиснути на канал Ля Манш. Але воліли би тиснути на канал Суез.

Четар слухав уважно. Це була думка, яку можна було використати.

— Пот що, треба нам приятеля, щоби помагав нам не їз-за наших гарних очей, — в Махмуда були великі випуклі очі, і він міг це брати навіть особисто, — тільки, щоби шкодити англійцям.

— Ви, може, числите на Німеччину?

— Мабуть, так як і ви! — відпавив Махмуд.

— Бачите, Україна має велитенські засоби харчів, яких бракує Німеччині. Відірвання України від Росії може спасти осередні держави від голоду.

— Велика гра, й ледви чи вдасться, але, знаєте, й Єгипет має дещо до вивозу, — скільки самих англійців могли би ми вивезти! — додав з усміхом.

Обидва засміялися сердечно, хоча четареві здавалося, що це далеко не жарт.

— Чи не маєте якого знайомого в Константинополі? — спитав четар. — Іду туди доучуватися по-турецьки.

— А навіщо ж здалася вам турецька мова?

— Бачите, мову сусідів треба знати. Ми з Туреччиною вже від століть у зв'язку.

— Але ж маю єгипетські знайомости, що приймуть вас дуже радо. Найкраще поінформує вас про Туреччину мій старший друг, вірменин Гуссеїн Джагід; до нього дам вам поручаючий лист. А по-турецьки найкраще вчитися з уст до уст.

— Так, як ви це тут учитесь по-німецьки, — додав четар.

До кімнати влетіла солодка віденочка: «Schatz, geh'ma zur Rutschbahn?»*

У Відні четар ходив по міністерствах, їздив до Райхстадту до табору полонених, взагалі хотів наклонити військові й політичні круги до утворення з полонених українців озброєного легіону проти спільного ворога. Помітив він тоді, що хтось за ним слідить. Коли раз сидів у Пратері

* «Скарбе, підемо на тобоген?»

В маленькім затишнім ресторанчику та попивав правдиву ерзац-мокку, мабуть, з кори, кукурудзи та жолудів, присівся до нього старший уже сотник, представився коротко «Бенеш», четар сказав своє назвисько з поданням легіону. Сотник спитав з віденською роззброюючою ввічливістю, чи дозволяє четар йому присістися, на що четар не міг, очевидно, не згодитися.

— Баците, — сказав сотник добірною німеччиною, без відтінку віденського діалекту, — я маю тут стрічу зі своєю донькою. За хвилину прийде зі своїм нареченим, і тоді звільню тебе від свого товариства, бо, напевно, чекаєш на молодше.

І весело, по-віденськи розсміявся. Четар з обов'язку почервонів дещо, і розмова про фронт, Галичину, воєнні вигляди поплила свобідно. Говорив більше четар, сотник кидав якби нехотя самозрозумілі питання.

— Ну, а де ж мої діти? — сказав сотник. — Загубилися мені в Люна-парку, побігли на ручбан чи «різенрад». Ага, — додав за хвилину, — ти вчишся по-турецьки. — І почав перекидувати картки книжки, що лежала перед четарем. — Важка мова через оцю граматику, таку різну для слов'ян і герман, та зате вимова не представляє таких труднощів, як ось німецька мова для слов'ян, французька або англійська. Там кожний пізнає чужинця, хоч би той і як говорив граматично. А може, якраз і тому. Якими ж ти, майн лібер, володієш ще мовами? — При тім його сірі, веселі очі дрібчочку уважливіше спочили на обличчі четаря.

Четар вичислив зехс маль слявіш (шість слов'янських мов), німецьку, англійську та французьку мову.

— Але тими двома останніми володію дуже слабо, бо не маю вправи.

— Де тепер український легіон? — дещо несподівано спитав сотник.

Четар так привик до подібних запитів, що відповів зовсім механічно:

— Якщо не пішов вперед, то стоїть на старих становищах над Стрипою.

А фронт Стрипи, про яку писали всі звідомлення, тягнувся на кількасот кілометрів.

Очі сотника аж звужилися від усміху на таку дипломатичну відповідь.

— Не потребуєш бути таємничий, — сказав добродушно. — Стоїть тепер коло Конохів. Ах! Ось і наші! — додав безпосередньо.

В тій хвилині задзвенів за четарем, срібний, дзвінкий сміх і тупіт скорих ніг.

— А, гер айспрайсер!* Ти вже найшов собі свіжу жертву?

— Але ж, Гільдо! — заперечив сотник дрібчочку незадоволений. — Це ніяка жертва, це пан четар з хороброго українського легіону, — представив сотник, — а це моя наймолодша доня Гільда.

— Тому наймолодша, бо одинока, — докинула панночка, тип веселої віденки з сірими очима, що так скоро вміють брати в полон і так скоро вміють переходити з предмету на предмет, і то не конче неорганічний.

— А це, — представляв дальше сотник, — наречений моєї доні, поручник.

— О, таж ми знаємося! — скрикнув поручник. — Ми стрінулися рік тому вчасно весною в Карпатах...

— Так, так, — додав четар. — Де то було... ага, на горі перед Маківкою. Гострий Верх чи щось подібного...

— Ти бомбардував Маківку своїми двома мерзерами 30.5 см зі Сколього.

— Ганц ріхтіг! О, там було гарячо. Коли вже москалі зрушилися по проломі під Горлицями, перекинула команда й мене, й мої мерзери геть-геть на південь, ба аж у Туреччину; вони вже в дорозі, а я мушу ось-ось за ними... — додав сумно, з пестотливим поглядом на панночку, що засипувала уданими докорами батька та просила його нічого не говорити мамусі, бо вона також оповість про любовні пригоди татка в Пратері.

— А знаєш, прецінь, яка мутті заздрісна і скільки це тебе може коштувати...

Скоренько заключено обопільну угоду, і розмова стала загальна.

Пригадали собі старшини спільні переживання в Карпатах, де стояли часто з німецькими частинами, що правильно одержували з запілля ферштеркунг (підмогу) в виді товстопузих бочок пива. Скільки разів везено дорогого пива, стрільці сміялися:

— Наступ ворога відперто, німці дістають підмогу...

* Пане втікачу!

Але Гільда радше любила сучасне, ніж якісь там спомини. Вона не на те мала солоденькі ямочки на щічках, щоби не показувати їх щохвилини.

— Да кіс гір*, Еді,— сказала до свого гарматчика, що той, очевидно, негайно виконав.— А тепер лиши спомини. Скажіть ліпше, панове, куди би то піти: чи на човни на старій Дунай, чи на польо у луги?

Гільда засипувала питаннями, часто сама піддавала відповіді і сміялася безжурним сміхом жайворонка у розквіті весни. Чи вона звертала увагу на відповіді? Тоді четар міцно про це сумнівався. Четар довго ще був ворогом жінок взагалі, а особливо молодих, гарних, з мальованими устами, що навіть у сні мучили розкішними, солодкими споминами. А прецінь, і четар, аж надто скоро уляг чарові солодкої віденки, тим більше, що Сепль, як називала Гільда свого нареченого із-за його походження з Грацу, на від'їзді тепло поручив йому свою наречену. За тих кілька днів, що четар був ще у Відні, були з Гільдою всюди: в музеях оглядали давнину, і на Каленбергу оглядали протилетунські гармати, на старім Дунаю їздили човнами, в арсеналі подивлялися невсипущу працю робітників. З батьком Гільди стрінувся ще кілька разів. Раз у міністерстві війни, коли даремно переконував військових референтів про потребу утворення помічного легіону з полонених українців. Вся вимова четаря розбилася об висказ відповідального чинника:

— Під психічною депресією полонені обіцяють, що хочете, але як тільки прийдуть на фронт, перейдуть зі зброєю до ворога.

Так, якби чехи не переходили цілими гуртами до москалів, так, якби не було чехо-словацьких легіонів у Франції!

Коли четар вийшов та стояв перед міністерством, щоби придивитися тим людям, що входили і виходили, підійшов сотник, який прислухувався цілій розмові в міністерстві, і приязно поклепав четаря по рамені:

— Я сондував справу легіонів, як ви мені тільки про це згадали. Ви, українці, маєте тут багато ворогів. Ви хотіли би прилучити Україну до Австрії як третю державу, але тоді мали би ви непереможний вплив на цілу державу, а вплив інших, досі могутніх чинників, вельми змалів би. Тут нічого не вдієте, бо ніхто не стане копати собі гробу

* Ось поцілуй тут!

власними руками. Казала мені Гільда, що за кілька днів ідете до Туреччини,— докінчив тим самим тоном, не звертаючи ніякої уваги на те, що це, прецінь, новий розділ.

Четар не пригадував собі напевно, чи говорив про це Гільді.

— Тут треба ждати на зміни в вашу користь, а за той час ви висвідчили би мені велику прислугу там, у Стамбулі.

— З великою приємністю!

— Получите з корисним...— вуси сотника дрібку піднеслися, так що між устами показалися кінчики міцних ще зубів.— Ви мусите ще більше берегтися перед молодими гарними жінками...

Сотник мав дещо прикрий звичай безупинно змінити тему й лучити розділи, що, здавалося, не мали нічого спільного між собою.

— Думаю, що бережуся,— пробурчав четар і хотів додати, що тут, у Відні, ледви кілька осіб знає про його поїздку до Туреччини, але завчасу стримався — це, прецінь, було тайною сотника.

— Гут, гут! — задобрив сотник.— Ви любите пригоди, й я хочу вам піти в тім на руку. Англія і Франція насилають нам шпигунів головно через Стамбул. Кожний з наших старшин, вже не говорю про кур'єрів або дипломатів, коли іде в якій-небудь важній місії, дістає ангела-хоронителя.

— Розумію,— сказав четар,— вважає, щоби йому що не сталося.

— Вважає радше пасивно,— пояснив сотник.— Стягає увагу на себе й про всі свої спостереження доносити, куди треба. Тільки тим способом, може, вдасться нам знайти їх у Стамбулі. Шпигунів є тисячі, але розумних дуже небагато.

— Я, як слов'янин, до цього зовсім не надаюся,— сказав четар.

— Але ж ні! — живо заперечив сотник.— Цим не журіться, ви не будете самі. Одержите отверту військову місію. Мусите кількома необережними словами стягнути на себе увагу.

— О, це я потраплю,— сказав четар.— Маю, отже, бути ліхтарнею?

— Назвіть це ліхтарнею,— сказав весело сотник.

Обидва старшини подали собі руки. Четар згодився, бо це зовсім не перешкоджало його місії. Мав стягнути на себе увагу ворожих розвідників, а ті мали бути сліджені власними спедами; на те тільки, щоби власний кур'єр міг безпечно переїхати Балкан. Завдання було легке, а інструкція, яку одержав від сотника до прочитання, — докладна. Хто буде ловцем ловців — це четаря не обходило зовсім. Інструкцію по прочитанні зараз спалив і пустився в дорогу, сердечно прашаний панством сотниками, а особливо Гільдою; яка так, як і пристало на родовиту віденку, особисто передала кілька поцілунків для нареченого зі строгим приказом доручити їх в неушкодженім стані по адресі. Четар обіцяв відшукати в Стамбулі батарею свого товариша та, крім того, доручити йому письмо й кілька дарунків.

В ДОРОЗІ

По вказівках виїхав четар не на Будапешт з державного двірця (штатсбангоф); тільки з південного на Вінер Найштадт та Брук. Льокомотива з трудом, здавалося, досягнула поїзд до Семерінгу. На гарнім стаційнім будинку, на узбіччю високої гори, висів образ інженіра Гега, що побудував ту сміливу залізничу лінію. В дорозі через Альпи начислив четар — хоч сам не знав пощо — 15 тунелів і 16 віядуктів. Шлях стрімко підносився аж до середини довгого на півтора км тунелю. Вже у Відні на двірці четар пильно, хоч непомітно (для себе самого), стежив за всіма пасажирами. В однім з тунелів мав дозволити на крадіж свого дипломатичного портфелю, але нічого подібного не сталося. Всі подорожні поводитися цілком звичайно, читали, нав'язували знайомства, курили або й дрімали. Четар побоювався, чи, часом, не переборщив в обережності, і йому дійсно вдалося надто добре перешварцувати портфель з кабінету міністріального радника. Може, зачасто халався за портфель, вдаючи стурбованого. Четар став одним оком голосно подивляти краєвид, а тільки знечев'я зиркав другим за портфелем, що лежав на полиці. Поїзд швидко скочувався у долину. Хоч як уважно приглядався четар своїм товаришам подорожі, але ніяк не міг догадатися, хто це якраз «той». А може, ця неспокійна дама,

повненька і кругленька, яка щохвилини зривалася з місця — то подивляла краєвид, то папіроску закурювала, то добувала харчі — взагалі, все за чимсь шукала. Але, мабуть, досвідна розвідчиця так не поводитися би. Але чи ж мусіла бути якраз «досвідною»? Може, це їй тільки на початок дали перевести легеньку пробну «роботу» — от потягнути в кур'єра його портфель. Її сірі, чомусь зрадливі очі доволі-таки часто спочивали, а радше перебігали по четареві і його багажі! Чим більше й обережніше четар їй приглядався, тим більшого набирив переконання, що це «вона». Щоби ліпше її обсервувати, вдався четар у живу розмову з сусідкою, панною Реука, яку скоро позискав кількома наївними анекдотами, так що та жіночка сміялася, як дитина, й просила оповідати ще й ще, й то якнаймасніші анекдоти, але конче лиш їй одній на вушко. Четар скоро помітив, що це, прецінь, дуже милий німецький спосіб оповідання, і надто вже часто наближався до її рожевого вушка, при чім Реука заразливо сміялася, часто й без причини.

Місточко Брук лежить над славною рікою Мурую. Стільки й знав четар з географії. Дальше знав, що Мура славна. Не знав тільки, чому. Висів на хвилину в Бруку, купив часописи та запитав порт'єра, чим Брук славний, мабуть, там вродилися великі люди.

— Де там, — відповів добряга, — тут родяться тільки малі діти.

Поїзд весь час мчав серед такої розкішної природи, що четар просто не знав, на що дивитися: чи на гірські краєвиди, чи на п. Реуку. Згодом знули його і краєвиди, і наївна Реука. Перед самим Грацом неспокої дами зріс ще більше, наскільки це було взагалі можливе. Вона чи не десятий раз перешукувала вже свою маленьку торбинку, врешті звернулася до всіх присутніх, доволі несподівано:

— На підставі мого двадцятьчотирогодинного досвіду раджу вам не женитися.

— Пропало! — сказав добродушно якийсь уже жонатий.

— Прикрий досвід? — спитав четар спочутливо.

— Ми пібралися вчора в Загребі, поїхали в пошлюбну подорож до Відня, накупили всякого добра для крамниці, й ось, уявіть собі, чоловік посадив мене в поїзд, а сам кудись зник.

— Ну, це нічого. Ви рекордова щодо часу солом'яна вдовичка.

— Так, але без сотика в кишені. Кондуктор чомусь досі не питав мене про квіток, але в Грацу ревізія, а я не маю ні квітка, ні грошей. Дуже прошу, допоможіть мені!

Положення дами було дійсно прикре. Опинилася без виказки й грошей. А одно й друге під час війни могло мати прикрі наслідки. Це вповні вияснявало її поведінку.

Четар знову прикріпив портфель сталевим ланцюшком до полицки й радив присутнім зробити збірку для нещасної солом'яної вдовички. Публика кривилася, кожний вимовлявся тим, що не знає її особисто.

Поїзд з гуркотом заїздив на станцію і затримався. Четар кинув останній погляд на портфель, що не хотів зникати, і вибіг з вагону. За кілька хвилин подав дамі квіток до Загребу. Портфель усе ще був на місці, а подорожні прашалися і висідали. Висіла й п. Реука. Дама з Загребу була зпочатку мило здивована, принайменше так четареві здавалося, подякувала й обіцяла в якнайкоротшій часі звернути фозичку.

Поїзд покотився у темну ніч. Дрімота мало-помалу охопила вагони. Турецька граматика погрузила четаря у глибокий сон.

— Штайнбрік! Жідані мост!

Надворі починало світати. Четар простягнувся й передусім зиркнув на полицку. Ну, знаменито! Успіх! Успіх! Портфель зник. Отже, перша частина завдання виконана. Шпигун злякомився на портфель з фальшивими інформаціями.

Жідані мост має дійсно прегарний кам'яний міст, околиця дико мальовнича, серед високих гір.

Четар ходив по пероні, гордий своїм успіхом.

— Молодий чоловіче! — сказала при сніданку молода дама, тепер спокійна. Видно, менше журиш її брак чоловіка, ніж брак грошей на дорогу, тож виглядала щонайменше на день молодша. — Ви так смачно спали, що я не хотіла вас будити й переховала ваш цінний портфель. Він зовсім не був прив'язаний до штаби полицки.

— Санта сімпліцітас! — пробурчав четар.

— Що це значить? — допитувалася дама.

— Це така українська подяка за цінну прислугу.

Поїзд мчав долиною Сави. Гори зникали в даліні, а по обидвох боках шляху плила безконечна рівнина. Помимо

буйної рістні, четареві грозив напад меланхолії. Переїлися не тільки розмови, але й цукорки, чеколяда, книжки, і всі з радістю повитали Загреб. Подорожні знайомства скоро нав'язуються, але ще скорше забуваються. Бувають й виїмки. Коли четар проходжувався по Єлячич-трг у Загребі, не могла йому не впасти в очі струнка, але повненька дама з жагучими чорними очима. По деякім проході вулицями Ліца, а далі по Тушкане-парку опинився четар з маляркою в гарній каварні напроти бронзового пам'ятника поета Костіча. До виду, що розкривався перед їх очима, надався чудово лікер шері бранді і ванілеве морожене. Вже по всім просила гарна малярка четаря передати лист її знайомому в Стамбулі. Очевидно, четар не міг їй такої дрібнички відмовити й прирік, що листа точно доручить. Очевидно, що лист ніколи не дійшов на місце призначення завдяки одній обставині, і ціла пригода, як і багато інших, пішла би в забуття, якби не той лист, який все ще находиться у зборі четаря. Вельми нецікава рівнина і ще нецікавіше товариство купців, що говорили тільки про товари, завели поїзд до Білгороду. Купцями дуже подобалися літаки, що їх недавно бачили, та їхні акробатичні вичини у воздуху. З літаків зійшла розмова на гармати.

— Чта є ево сильніє — топове ілі попове?* — кинув один глибоко філософічне питання.

— То — гоо! Мислім, што попове! — рішив другий.

— Мабуть, ні, — сказав четар. — І топове, і попове творять усе одну силу.

Це всім подобалося, і розмова стала загальною. Четар говорив по-сербськи, й, як йому здавалося, добре, «акі срб».

— Ось бачите, — сказав словенець, — як наші мови подібні, я вас зовсім добре розумію, хоч ви говорите по-українськи.

В Білгороді оглянув четар Калямегдан, гарний парк побіч старосвітської твердині, яку важкі гавбиці та мерзери добре таки пощербилі. З парку в даліні розлягався прегарний вид на Саву і Дунай, але сам парк по своїй красі уступав, напр., Стрийському парку у Львові. Дуже подобалися четареві симетрично уставлені погруддя сербських учених і поетів. Усі вони поза межами Сербії мало

* Що сильніше — гармати чи священники?

відомі, але самі серби незвичайно їх поважають та шанують, бо вони — серби і зробили, що тільки могли, для піднесення свого хоч би й малого народу.

— Коли то ми, — подумав собі четар, — замість комітетів і безконечних проектів матимемо вулиці своїх діячів та поетів?

Четар збіг по 147 сходах до ріки Сави, де переїхався човном. Голодний, пообідав за 2 динари в ресторані готелю «Рускій Цар». Четар давно помітив, що серби великі русофіли. Казав собі подати передусім національні джеванчі, на обід сарма, джувече і зелянік. Неготінське вино розвів наполовину содовою водою, бо було заміцне.

Від Білгороду їхав четар з кількома старшинами; з них один добре грав у шахи, і дорога незвичайно скоротилася, тим більше, що тепер міг слухати, а сам додавав лиш небагато.

Товариство було дібране і засіло вигідно цілий перелік. Розмову звів лікар-сотник Гайнке на свій колишній побут у Білгороді.

— Чи вірите, панове, в чуда? — спитав якимось так, без зв'язку.

— Між нами нема, мабуть, неграмотних, — буркнув згирдливо поручник Штробль, зі звання професор історії та географії.

— Очевидно, чуда і забобони дуже посвоячені, все ж таки так безоглядно, насправді, тільки рідкі одиниці позбавлені тих вражін. Але й висококультурні люди вірять у чуда.

— Розуміється, оскільки не можуть або не хочуть повірити в пояснення, основане на законах природи.

— Хіба ви всі явища поясните? — не без легенької іронії спитав лікар.

— Ну, щодо мене особисто, то під ніякою умовою не повірю у чуда, волю гіпотезу, але научну, — не уступав Штробль.

— А ось що мені притрапилося, — нав'язав знову лікар. — Ви знаєте Білгород?

— Перебув там чи не півроку, — відізався скромно четар.

— А були в дільниці Ятаган-Малі?

— Ятаган-Малі? — мала шабля. Ні, я не чув про таку дільницю, — засоромився четар.

— А це немала дільниця, тягнеться чи не на три кі-

льметри по міських пустарах, без вулиць, навіть без домів.

— Цікава дільниця, навіть без домів?! — перепитав поручник.

— Стоять, а радше похилюються там малі кучки з бота і двох-трьох дошок кожна. Мешкає в них сама, очевидно, аристократія: свіжо випущені з в'язниць, ті, які ще не попали до в'язниці, безробітні, цигани, качаки, волохи, альбанці — збиранина з цілого краю. І от у тім чеснім зборі жила трилітня Руша Саріч, свого рода знаменитість. Допоміг їй до цього язик.

— Йї власний? — спитав сотник Реш, що віз батарею полівок (полевих гармат).

— Так, так.

— Кількома мовами говорить? — спитав четар.

— Белендичить, і то тільки одною. Вона, бачите, показувала язик. І ось помічено, що на язиці дівчинки виступають усякі букви: латинкою, кирилицею, грецькі, ба навіть арабські. Чудо! Чудо!

— Очевидно, це все ствердили неграмотні мешканці того Ятагана? — спитав Штробль.

— В цілім Ятаган-Малі аж загуло. Всі говорили про те, щоби записати всі оці букви, що змінювалися щодня, бо це, напевно, нове божеське об'явлення. Але одна біда — ніхто з них не вмів писати, — тож звернулися до мене за поміччю. Ну, і як поясните це чудо? — звернувся лікар до Штробля.

— Одно лиш знаю, що як тільки звернулися до вас — чудо зникло.

Лікар засміявся.

— Ха-ха! Слушно! Знаки, очевидно, залишилися, хоч, може, вже йвилічилися, але чудо зникло дійсно. Ці знаки могли бути буквами тільки в очах тих, що не вмели писати й читати. Це було запалення слізної оболони, т. зв. лінгва географіка.

— І чим це все скінчилося?

— Думаєте, що ятаганяне повірили в мої небиліці? В їх очах я затверділий грішник, що не хоче вірити в те, що бачить наглядно, а іменно в чудо. Таж циганки в їх очах куди мудріші. І ось мала Руша, свідомо своєї всесвітньої ваги, довго ще, мабуть, сиділа та показувала знаки на язиці старим циганкам. Може, навіть витворився новий спосіб ворожби.

— Так, так. Кому подобається чудо, а кому научне пояснення. І одних і других дуже важко переконати.

— Особливо тих других,— воркнув Штробль.

Білгород — Палайнка — Ніш — Софія — Філіпополь зійшли на веселій гутірці, сні, їдженню, запиванню вином та кільканадцяти матах. Поїзд мчав берегом славної ріки Маріци, про яку четар пригадав собі, що вона «нещасна шумить окривавлена, а девіца плаче люто ранена».

— А ось тут, у Македонії,— сказав сотник Реш,— трапилася ось яка пригода. Цілком таки балканська. Та і в Європі правна розв'язка була би, мабуть, доволі важка. Недалеко сербської границі в селі Маревац, коло Глілян жив собі був рільник Айруля Байрянович. Ціла його заслуга полягала в тому, що мав гарну, й то, вірте мені, дуже таки гарну жінку.

— Хоч що хоч — а це таки заслуга! — зажурився четар.

— Остаточо всі жінки цілого світу мають одну спільну прикмету,— зауважив Штробль цинічно.

Всі притакнули.

— Отож недовго нею тишився. Приходить раз утомлений до своєї «кучі», а жінки нема.

«От заковика»,— подумав четар.

— Втікла,— вставив поручник.

— Куди там, це ж не Европа! Прийшли сусіди Мемет Ахметовіч і Шабан Сінановіч та й жінку зрабували.

— Го-го, таж це кривава обида. Зараз буде й кров! — зауважив лікар.

— Ще прошу хвилинку зачекати, обійшлося, мабуть, без медичної допомоги. Подумав-подумав Айруля — шкода жінки — та ранком післав сусідів до тих двох башибожуків.— Віддавайте, мовляв, жінку, бо біда буде.

— Ну, і як?

— Нема в нас його жінки, кажуть, це не для нас була Пашія. Ми її вкрали для брата Мемета, для добродія Мурада. А той Мурад мав уже одну жінку.— Ідїть, каже Айруля, до Мемета і Шабана, хай приведуть жінку назад, бо біда буде. Пішли, просять — куди там!

Підстеріг їх Айруля та й положив гарненько у полі. Побіг до хати, захопив молодшого брата, щоб охоронити від кривавої пімсти, та й у лісі. Але бо головного ще не сповнив. Совість його гризла. Так довго ходив ночами коло хати Мурада, аж той опинився йому перед цівкою рушни-

ці. Світив прегарний місяць, можливо, що й соловейко співав любовні пісні, а з хати дзвенів срібний голос Пашії. Здригнулася рука в Айрулі, хотів поправити з другої цівки, але вибігла перша жінка й прилягла свого чоловіка. Схопили Айрулю і засудили.

— На смерть?

— Куди там? На дві смерти за обох убитих і половину.

— Як-то половину?

— Коли за половину смерти почислити п'ятнадцять років в'язниці за намірений злочин.

— А Пашія?

— Не згадували про неї в суді.

— Отже, той Айруля з любови до жінки поповнив ті морди? — зацікавився четар.

— З любови до жінки? Ледви. Тут відіграла ролю обида його особи.

— В таким випадку ті дикуни нічим, мабуть, від нас не різняться,— буркнув Штробль.

Вскочили до Адріянополя. Штробль до кожної місцевости думів додати дотепне та вчене слово, і всі слухали його дуже радо і дуже радо всі вчені слова забували.

— Це все є в підручниках історії і географії, отже, пощо це все пригадувати,— боронився четар.

А чей же це ж там, на фортах Адріянополя, на полях Кіркіліссе, коло Ліле Бургас, Чорлю кривавились героїські болгари та відтиснули невірних турків і їх кількастолітне ярмо аж по лінію Чатальджі. Здавалося, що сповниться чиясь там ворожба, що півмісяць знову переплыве Босфор та поселиться в Азії, звідки прийшов, а на Агія Софії знову засяє предковичний хрест. Та колесо історії дещо стрималося. Адріянопіль — хоч добутий ціною крові, та ще значна область занятого вже краю від устя Маріци в Егейському морі аж по Светі Степан на Чорному морю — залишились при Туреччині. Спасення європейських земель завдячують турки виключно прегарно розбудованій лінії Чатальджі. Сотник фон Реш знав цю лінію, як свою кишеню, бо відбув тут свої бої враз з болгарами.

— Здовж багнистої Кара Су вже від 1877 року розбудували підзорливі турки оцю жахливу лінію, довгу тільки на 30 км, від озера Деркос над Чорним морем до другого озера Бік Чекмедже над морем Мармара. Тут не могла ні велика численна перевага болгар, ні їх хороб-

рість. А, мабуть, шкода — зітхнув сотник. — Болгари — це такий гарний нарід!

Четар з подивом глядів на німця, який хвалив слов'ян.

— Це сентимент з мого боку, — додав сотник у формі оправдання. — Але ж, бачите, я з доброї волі пішов помагати гнобленому народові проти тих зарозумілих турків.

— Чому ж ви, пане сотнику, пішли на війну, якщо можна знати? — відважився четар.

— Ех! Родинні справи. А попри це, ніщо вже мене не бавило, навіть кіно, — втомлено усміхнувся сотник. Його обличчя раптом постаріло. Коло уст лягла прикра зморшка.

— Але скажіть, чому ви радше не пішли до турків, де вже служило кількох німців та де умовини служби були куди кращі?

— Я, бачите, на ордери і на дзвінку монету не звертаю уваги. Мене цікавила й тепер ще цікавить тільки війна. — Його обличчя знову оживилося. — Війна й тільки війна родить почування і пристрасти, не знані нідеінде. А турків я не любив здавна. Вони горді, чванькуваті і крайньо некультурні — очевидно, старшини. Нарід ще дурніший — адже в Туреччині всі анальфабети.

— Є й виїмки, — зауважив Штробль. — Правда, болгари вчаться запопадливо, але й турки, коли б позбулися своїх муллів, тих усіх своїх священиків, то скоро пішли би вперед. В турків релігія виключає всякий поступ.

— Турки дійсні азіяти. Вирізали цілі купи вірмен, ще й гніваються, коли про це говорити, — це, бачите, в них самозрозуміле.

— Тих кількох дійсно європейських турків, яких знає Європа, просто заперечують всякі звірства або їх не знають.

— Знаю турків, — продовжував сотник, — які просто посуджують вірмен. Це, бачите, вірмени самі себе вирізали, щоб вину звалити на нещасних турків.

— Ну, ось і доїздимо до Стамбулу, найкращої столиці світу, — закінчив Реш.

— Тут наші дороги розходяться, — додав з жалем лікар. — Як би там не було, — звернувся до всіх, — в гарячій краю найрадше вбирайтеся і їдьте, як автохтони, в противнім разі захворієте дуже скоро.

— Ага, це гігієна тропів, — буркнув Реш.

— А так, тубильці вміють приновитися до обставин через традицію, ми мусимо через науку. Коротко: не

вживайте алкогольних напиктів, їдьте в спеку якнайменше, ходіть і думайте якнайповолише; а найрадше, якщо можете, не ходіть і не думайте цілком.

— Четар, мабуть, привик до того традиційно, — добродушно зауважив Реш, раз тому, що недолюблював слов'ян, а друге, що любувався в афоризмах.

На двірці зполосився четар в австрійській команді, одержав квартиру і того ж самого дня кинувся до полагоджування всіх справ. Експрес, яким приїхав, об'їздить великим луком Стамбул від сторони моря, від Жеді Кіле. Одначе з поїзду міста не видно. Вже перед самим Сіркеджі-Іскелессі (головним дворцем) залишає наліво Серай з величезним парком та шпиталь Гіль Хане. Вигідна араба (фіякер) завезла четаря через новий міст понад проливом Золотий Ріг до стисненої Галяти. Четареві пригадалася «Гамалія» Шевченка. Далі вгору видрапалася араба до європейської дільниці Пера. Квартиру одержав у німецьким клубі Тевтонія при вул. Велика Пера. Умився, причепурився і отворив свій кур'єрський портфель. Замість своїх фальшивих докуметів найшов записку: «Не орієнтуєтесь. Такої наївности ще не стрічала. Ваша Р.». Четар ніколи не довідався, хто це встругнув йому такий дотеп, чи наївна Реука, чи хто інший. Як би там не було, але мав причину почервоніти, хоч ніхто цього не бачив. Все-таки написав коротенький звіт до сотника.

Щоби нав'язати знайомства і повіддавати листи, треба було звидіти ціле місто, розкинене мальовничо на півостровах. А скільки питомих українських споминів в'язалося з тим мільйоновим містом, що кипіло життям і воєнним одушевленням! Ось тут йшли на торг тисячі невільників і невільниць. Сюди припливали на чайках завзяті запорожці під проводом Сагайдачного, Хмельницького і інших полководців, що шарпали береги Анатолії: заїздили до Царгороду запалити з пожару люльку. Але й пізніше зв'язки України з Туреччиною не вривалися. Четар пильно придивлявся містові.

Властиве турецьке місто стиснулося на Золотім Розі, і визнатися в тих усіх крутих та тісних вуличках дуже важко. Четар поглянув чергового дня з Пери на Галяту і Стамбул та подумав, що, ледви знаючи турецьку мову, багато часу стратить, щоби порозносити оці листи. А часу мав небагато. Треба було збирати всі відомости про Туреччину, її засоби, можливости постачання запасів людей

та воєнного остаткування, притім треба було вірити тільки власним очам, і то обережно. Коли Туреччина мала стати союзником визволюваної України, то наперед треба було ту Туреччину докладно пізнати. Особливо її провідних, чільних людей.

— Кануджі! — звернувся четар до придверника готелю, правдивого героя, що вигідно сидів на стільчику коло входової брами та вигрівався на сонічку.

— Молім, господіне! — несподівано відповів кануджі по-сербськи. — Аг, ентшульдїген зі, — додав по-німецьки, — зі віншен?..

— О, то ви серб! — сказав четар по-сербськи. — Дуже приємно! Ви, напевно, знаєте тут якого хлопця, що опровадив би мене по Стамбулі. Очевидно, з винагородою.

— Але ж розуміється, господіне! — відповів владуваний кануджі. — Ось ходи сюди, Селіме! — звернувся до одного хлопчика, що стояв по противній стороні вулиці.

Селім, чорноокий хлопчина, жваво прибіг.

— Говорить дещо по-англійськи, французьки, ну і, очевидно, по-турецьки, — представив його кануджі. — Злодій лиш тоді, коли має що вкрасти, поза тим сповнить усяке ваше поручення й піде з вами, куди хочете. А Стамбул знає, як свою кишню.

Могутній кануджі у всій своїй величі положив свою правицю, якої не повстидався би Геракл, на волосся хлопця. Широкі шаравари, золотом ткана камізоля та панчохи творили мальовничу цілість. Кануджі по сповненню такого важкого завдання знову сів на стільчику, що чомусь не завалився, щоби дещо відпочити, а Селім попровадив четаря долі вулицею в напрямі моста. Та не витримав, і як тільки опинився поза досягом руки кануджія, заспівав пісню:

Крісло мене запросило,

Сідай кануджі,

Але ж сідай, —

День бо такий довгий.

Ти замолодий, щоби так важко працювати,

А нема нічого кращого, як сплячий сторож.

Кануджі люто схопився, витягнув з-за пояса страшенний кинджал та загрозив Селімові різнею всієї родини, від «майки» починаючи. Четар ледви вспівав за не дуже,

мабуть, зляканим Селімом. Скоро перед очима четаря розкинувся розкішний вид на Золотий Ріг. Проливом снувало безліч кораблів з вітрилами, пароходів та каяків. Декуди, немов дельфін, поров синє море скоробіжний моторовий човен. А сонце сяло з блакитнього неба і розливало свій чар на цілу природу. Там на Заході греміли громи: гук корабельних гармат і фортів доходив аж до Стамбулу. Місто жило в непевності. Великі транспорти війська кинено на Галіполі. Всі батареї розсіяно здовж європейського й азійського берега Дарданелів. Помимо англійських та французьких воднолетів (гідроплянів), життя у місті кипіло. Дещо наліво від нового двірця блестіла розкішна Аджа Софія, давня церква Софії — Божої мудрости, світло якої плило й на Україну. Четар стояв і глядів, як очарований.

— Ха-ха! Одушевляйтеся! — сказав за ним відомий голос. — Е, бо й є чого!

— От, як ми скоро знов стрінулися, пане сотнику, — сказав четар, щоби щось сказати.

— Світ спільних інтересів такий маленький, — запевнив Штробль. — От там із чотирьох мінаретами — Агія Софія — брилянт східньої віри, алмаз могаметанської — і хтозна, чи вневдовзі знов не засяє на ній золотий широкий хрест.

Але четар і собі хотів докинути якесь слово:

— Чи не звідси пішов знак могаметанського світа півмісяць із зіркою?

— А так, уже за Павзанія в 2-гій ст. по Хр. був це знак міста. Маленька осада дорійців у 6 ст. перед Хр. росла й росла вглибину. Переросла поза первісні мури давнього Бізантіону, далі Септіма Севера, Константина і тепер виривається поза мури Теодозія. Всі оті мури, з найстарших тільки сліди, заховалися й до сьогодні. А от там направо від Софії — прегарна мошея султана Ахмеда. Пізнати її по шістьох струнких мінаретах. Зараз за мостом Ені-Валіде-джамія (мошея) дальше вгору джамі султана Баезіда.

— А як називається ота висока біла вежа, ще дальше направо?

— О, це славна вежа араскірів, а коло неї довга будівля — це міністерство війни. Направо від міністерства, а ближче до Золотого Рога величезна Сулейманіе-мошея із двома високими і двома низькими мінаретами. Решту

доповнить собі з автопсії й от того провідничка. Ну, до побачення!

Сотник пішов горі вулицею, а четар поспішив за Селімом униз Галятою на новий міст. Вже на мості стрінув їх такий натоп, що четар боявся безупинно згубити Селіма, але малий драбцюга незвичайно проворно все відшукував свого пана, щоби за хвилину знов пропасти в натопі і виринути із цілком несподіваної сторони.

Попри стрункого черкеса мовчки протискалися муришки, одягнені в чорні шовкові, міцно протерті шати. Звідки взялися в Стамбулі? Чи, може, це потомки давніх невільників, яких зганяли до Стамбулу зі всіх сторін світа? А кілько тут було українців і українок? Четар зараз постановив собі відвідати гріб Роксоляни, що в нижніх руках так довго зуміла втримати віжки наймогутнішої держави світа. Великим голосом захвалював вуличний продавець свій дешевий крам. Поважні, огрядні перси вельми різнилися від галасливих грецьких недоростків, що взялися попід руки і в безличний спосіб із якоюсь голосною піснею вельми масного змісту пхалися вперед та відштовхували всіх набік, навіть жінки. Серединою вулиці їхала поволі фіра, наладована вщерть кримськими татарами в зелених, червоних та синіх каптанах. А ось! Дві жінки! І що за жінки. Це левантинки з чорними очима, смаглявими личками, розкішним станом, чаруючий усміх на тлі останньої моди шовкового плаття. Ноженята в білих черевичках ледви торкаються землі.

Четар мимохить задивився на ті красавиці. Красу виду псував жахливий вірменський жебрак із покривленими руками і ногами, що простягав руку на краєчку моста. Кілька дєрвішів із високими білими фезами пройшло поважно, далі громада брудних циган у пестрих строях, повозка якогось паші з прегарними кіньми трохи не черкнула четаря. Товпа гула і переливалася, неначе вода через потоки великого млина. А всюди військові: піші, кінні, вози, запряжені мулами, гармати. Те все спішило на всі боки, здавалося, без ладу й порядку.

Коли так четар стояв без власної гадки, відчув на собі чийсь погляд. Це неприємне вражіння усім відоме. Звичайно люди відповідають на нього так, що півсвідомо звертаються убік, куди то притягає чужий міцний зір. Однак четар уникнув тої похибки. Удав, що спокійно розглядає Золотий Ріг та могутній німецький панцирник

«Гебен», що його англійська фльота загнала аж у Дарданелі. Про подвиги «Гебена», як потім показалося міцно переборщені, писали всі звіти. Турки перемінили назву того могутнього панциря на «Султан Джавус Селім», на що Селім гордо звернув увагу четаря. Панцир, оточений товпою торпедовців, що крутилися довкруги нього, наче пєсики коло дика, робив усякі звороти, тож цілком природно очі четаря, що слідили всі його рухи, повернулися поволі туди, звідки вийшов зоровий удар. Байдуже посунулися очі по товпі турченят і на коротку хвилину спинилися на гостроначертанім профілю поставного добродія з чудовою льорнатою у руках, що спокійно повертали наставник скол. І добродій пильно дивився на турецьку фльоту. Однак час від часу кидав бистрий, наче потрібний погляд довкруги. Все оль райт? Четар оперся на поруччя мосту і через маленьке зеркалацьє в лівій руці невпинно слідив усі рухи незнайомого. Ось! Права рука поволі опустила скла, ліва відлучила від дальновиду якусь частину і сховала в кишеню. Не було сумніву: ліва половина цайсівського скла це був маленький світливий апарат. Тільки звідун мав потребу робити таємні знімки.

— Селіме, поклич скоренько тайного агента! Тут є вогор твого султана.

Селім метнувся у товпу, а четар не спускав ока з чужинця, по вигляді грека або левантійця. За хвилинку до четаря зблизився непомітно добродій, що потайки показав на кляпі сурдута знак тайної поліції.

— Де? — запитав по-німецьки.

Четар показав очима.

Поліцай свиснув у свиставку, але звідун мався на обережності: кинув у воду щось, що мав у кишені, й, наче заяць у лісі, зник у товпі. Агент і кількох поліцистів кинулися прожогом за ним. Селім і собі хотів бігти, але четар затримав його і сказав:

— Айван Серай (дільниця у Стамбулі).

— Еввет, ефенді, — так, пане, — відповів хлопець і повів четаря здовж берега Золотого Рога на північний захід, в противнім напрямі, як побіг шпигун.

Помимо війни, рух у пристані був оживлений. Особливо воєнна пристань, з якої саме вибігало кілька старих панцирів та кружляків, притягала товпи цікавих.

На вид фльоти Селімові очі зяєсніли гордістю, але права рука затиснулася у кулак.

— Прокляті англійці!
 — А що ж завинили тобі англійці? — запитав четар.
 — Ефенді, тут була англійська військова місія, що мала нас учити обходитися з кораблями і всі кораблі зіпсувала.

— Добрі вчителі!
 — Ми вибудували в Англії два великі кораблі за наші пара, зібрані з цілого народу, й от, хоч війни ще не було, англійці забрали собі обидва кораблі.

— Це дійсно негарно.
 — Аж німці дали нам кілька гарних кораблів та навчили нас плавати на них. Я також хочу йти до флоту, — закінчив гордо Селім.

На яких 12 км тягнулися здовж протилежного берега Золотого Рога морські арсенали. Селім помітив, що четар звернув увагу на величаву будівлю із білого мармору.

— Це Діван Хане — міністерство плавби, — сказав Селім, — зараз направо касарні, за ними парк пті шамп і ось видно звідси вершки англійського посольства. Але там нема англійців, вони всі вже забралися і хочуть тепер силою знов тут дістатися, щоби все в нас позабирати.

— Го-го! Німецька пропаганда не спить! — подумав собі четар.

Здовж берега тягнувся мур. Коло муру ліпилися бідні хати, переважно жидів і християн. Сонце починало пригрівати, і робилося душно. Запахи були цілком нерожеві й нагадували прямо канал. Скоро минули кілька брам, колись гарних, тепер доволі обдріпаних. Зацікавила четаря тільки болгарська церква уся з заліза. В дільниці напроти жило багато греків і всюди чути було грецьку мову. Селім знов нахмурився, видно, не любив греків. Повернули в кілька крутих, брудних вуличок і з трудом віднаїшли конак (дім), поданий єгиптянином на листі. Тут жив нестарий ще вірменин Гуссеїн Джагід. Мовчки завів четаря до світлиці (впрочім доволі темної) та запитав про причину відвідин.

— Прошу вибачити, — сказав четар, — що осмілююся вас турбувати. Я в Стамбулі чужинець, а наш спільний знайомий у Відні пан Н. передає вам ось того листа.

В міру, як вірменин читав листа, обличчя його розпогодилося.

— Можете на мене числити, молодче, — сказав приятельно. — Пише наш приятель, що досліджуєте турків.

— Так, — сказав четар, — і коли б ви захотіли послужити мені інформаціями...

— Але ж дуже радо, і то якими тільки хочете. Я тепер, бачите, на двомісячній відпустці. Виздоровлюю по черевнім тифі, якого набавився в Арабії.

— Ох, вибачте, — і четар представився найпошлушіше.

— Але ж, прошу, я запасний сотник, а в цивілю я професор, університет кінчив у Відні на праві. Але що вас цікавило би найбільше?

— Передусім сучасний стан молодотурків і їх вигляди.
 — Го-го, багато зараз жадаєте. Але попробую скоротитися...

— Тільки прошу вибачити, чи це з мого боку не буде недискреція...

— Але ж я вірменин. Турки кілька років тому вирізали цілу мою родину... Для того, як бачите, я вступив до турецької армії... Нус, старий Абдул Гамід II, легенько довів до революції. Ха-ха! До цього довели корупція і шпіонажа, — а одно і друге це ми — вірмени. Так війсьсько, — чуєте, військо! — домагалася скликання парламенту. Але старий лис не пустив так легко. Купив собі заскорузле духовенство, отих перших шпигунів держави, і почав протиреволуцію. Повісив, очевидно, кількох. Але перечеислився. Вже за 10 днів Магмут Шевкет паша стояв із македонською армією перед Стамбулом. Ми тут у місті захопили в свої руки шеїк іль ісляма — ха-ха! — турецького папу і ніжно сказали: підпиши або шибениця! І Абдул пішов, а його брат Магамед V прийшов, і прийшов Молодотурецький комітет Іттігад-і-Тереккі, це, знаєте, значить єдність і поступ. Але для нас, вірмен, і інших меншостей мало що змінилось. Тут, у Стамбулі, думають добре, але там, на узберіжжі, валі (президенти провінцій) роблять, що хочуть.

— Але, вибачте, прецінь, султан є рівночасно головою церкви, — як міг його шеїк іль іслям усувати.

— Правда, правда, султан рівночасно й каліф і іменує шеїків іль іслям, але коли вже зробив вибір, тоді в релігійних справах він старший, а коли султан присягнув на коран і зложив присягу, — певно, що за згодою того ж самого шеїка іль іслям, — але вже була ключка. Іттігаді прийшли до влади. Міністри виконують тільки волю того комітету. Всюди є місцеві комітети, що висилають

своїх представників раз у місяць до Стамбулу, де вони радять під проводом Талаят-бея. О, то хитрий лис! Але тісніший виділ радить безпереривно, і це є тепер ціла влада Туреччини. Замість одної деспотичної особи маємо тепер десять, а в дійсності панує Талаят-бей, бо султан мусить підчинитися волі комітету. Ось що сказав секретар комітету др. Назім-бей: «Ніхто поза нами не сягне по владу. Сила султана це наша сила, в хвилині, коли б хотів піднятися понад комітет, упаде, бо опиниться сам один».

З повною головою і записником вийшов четар від вірменина, якого так легко позискав. І дійсно, добродушний вигляд четаря, його сині очі, повний брак усякої надутости, якою частенько грішили австрійські, а особливо німецькі та турецькі старшини, скоро з'єднали йому симпатію, особливо гарного пола. За той час Селім гарненько пообідав і виспався в огороді вірменина.

— Хитрі оті вірмени,— говорив Селім.— У нас їх усюди повно. Усі банки в їх руках. Один жид ошукає десятьох турків, один грек ошукає десятьох жидів, але один вірменин ошукає сто греків.

Четар не хотів уже вертати пішки, тому Селім повів його до беріжка Айван Серай, де сіли на малий пароплав, що за годину завіз їх до пристані коло нового моста. Четар не міг налюбуватися розкішним видом блискучого міста в західнім сонці. В Галяті сіли до ливової підземної колійки, що за десять хвилин доставила їх наверх коло самої великої Пера вулиці. Четар купив Селімові горіхів, але не радив кусати їх зубами, і Селім розбивав їх собі камінчиком, де тільки міг на хвилинку пристати. Селім порадив ще четареві вийти на близеньку вежу Галяті, звідки відкривається чи не найкращий краєвид на розлогий Стамбул. Збігли скоренько кільканадцять кроків униз і почали входити на вежу.

Четар випередив сторожа, якого Селім хотів було кликати, і посвітив собі електричною ліхтаркою. В тій хвилині хтось почав скоро бігти сходами догори. Очевидно, четар і Селім кинулися й собі сходами догори й, задихані вбігли до просторої кімнати, де саме сиділо двох людей від огневої сторожі, що, перелякані, схопилися на вид старшини.

— Де він? — кричав Селім.

— Побіг нагору! — відповів один із сторожів, і четар

із Селімом пігнали ще вище; хоча, властиво, не знали, чому саме біжать. Але така вже вдача людини: кривдить слабшого і біжить за тим, хто втікає.

Голосні кроки задудніли горі сходами, й обидва вбігли ще три поверхи вище. Ціла вежа на 41 м знімається понад зеркало моря.

— Де він, де він? — кричав даліше Селім, мабуть, для того, щоби додати собі відваги.

Але нагорі нікого не було. А прецінь, у воздух ніхто не міг полетіти. Четар казав Селімові стати коло входу, а сам із пістолем у руці почав обходити горішню плятформу вежі. Знизу дочулися голоси. Четар вихилився, щоби поглянути вниз, і помітив людину, що розлучливо трималась горішнього берега каменя, а цілим тілом повисла над пропастью. І руки, й обличчя були цілком близько до четаря, і четар відразу пізнав ранішнього шпигуна. Це ж аж досі гонили його по цілім Стамбулі. Очі нещасного зраджували безнадійну тривогу, а уста наче шептали і просили ласки. Четар зрозумів мову очей загнаного звіря і крикнув до Селіма:

— Біжи вниз сходами і кажи, що шпигун спустився на шнурі вниз. А кричи голосно!

Цього Селімові не треба було повторяти. Як буря, помчав униз, а кричав, що аж дудніло. За той час четар витягнув шпигуна, що вже почав омлівати. Без слів повернувся четар, щоби йти, але шпигун втиснув йому щось до руки, промимрив сенкс (дякую) й осунувся на підлогу. Коли четар зійшов до вартівні, побачив, що вона порожна. Навіть обидва вартівні прилучилися до погоні. Доволі легкий предмет всунув четар до кишені й, коли зійшов вниз, не застав уже погоні: побігли всі вниз Галятю.

В готелі викінчив четар звіт і передав через консулят до Відня. З праці одного дня був задоволений, тому спав сном праведного.

На другий день довідався в двірцевій команді про місце постюю важкої батареї й сказав до Селіма, якого винагородив он гурушом, себто десятьома п'ястрами, вартости яких 2 австр. корон понад тарифу.

— Ну, Селіме, їду до Чанак Калессі, бувай здоров!

— Ах, ефенді! Там стоїть з батареєю мій батько. Візьміть мене зі собою.

— Це неможливо, — сказав коротко четар.

Але не знав ще Селіма.

— Ефенді, я переберусь за вашого чуру, я це вже пробував. Ми однакового росту. Як тато втішиться, коли мене побачить.

Четар усе ще вагався, але коли Селім прибіг за хвилину перебраний, згодився, бо Селім про все по дорозі міг цікаво оповідати. Коло нового моста сіли на малий торпедовець, що весело побіг по зелених лагідних хвилях. Із Чорного моря тягнула міцна струя, а крім того, знявся вітрець і малим корабликом міцно кидало. Досвіта минули острів Мермер Адассі (Мармара), що, як пояснив Селім, надало морю свою назву.

— Ну, а хіба острів мраморний? — запитав четар.

— А так, там зломи чудового білого мрамору. Вивозять його ще й тепер на всі сторони.

— А що це за місто там, на північ?

— Це Текір Даг, або, як кажуть франки, Родосто. Кілька років тому знищив його землетрус.

— А чому ж Родосто франків називається у вас Текір Даг? — зацікавився четар, хоча не знав, чому воно називається Родосто.

— А то, бачите, ефенді, через оцю високу гору коло міста, вона ціла з лупака, а лупак по-нашому й називається Текір, — вив'язався Селім. — Не тільки Родосто, але й інші міста знищив землетрус, — зітхнув хлопець.

Торпедовець скоро поров зелені й голубі хвилі моря і докотився до просмику Дарданелів. По обидвох боках та дорога відмежовує Європу від Азії ледви на 1—7 км широка. Береги горбуваті, високі на 200—300 м. На протязі довгих століть тут родилася історія. Майже кожний закуток берега плекав історичні перекази. Міцна струя зі сходу ревно помагала торпедовцеві. Четар через далековид розглядав пильно обидва береги в надії, що відкриті добре поховані в ярах батареї, а за той час Селім, як правдивий чічероне, широко оповідав про Великого Олександра, Ксерксеса, хрестоносців. Скоренько минули Галіполі, нужденне містечко, знищене ще 1912 р. землетрусом. Здалека могло здаватися, що торпедовець, хоч і як малий, не перетиснеться через найвузче місце Дарданелів, але коли наблизилися, русло було все-таки на 1300 м широке. Тут плавали Геро, Леандер і Байрон. Котрий з них утопився, а котрий вмер пізніше й на яку недугу, четар не знав, а навіть Селім не міг собі пригадати.

Дальше по обидвох боках проливу розсипалося дев'ять фортив, розбудованих сучасно. Десь далеко на заході гуділи зрідка важкі гармати. Це могутні фльоти антанті бомбардували зовнішні укріплення Дарданелів у надії добитися до Стамбулу. Дальша дорога була заложена полями мін, і без військового лоцмана плисти було неможливо. Торпедовець причалив скоренько до Чанак Калессі, або Дарданелів, містечка, від якого названо пролив. На європейському березі пишався мальовничий Кілід іль Вар із мурами і високою баштою, на якій повівав червоний півмісяць. Це був шпиталь.

В пристані, де висіла сотня піхоти та виладовувано скоро скрині набоїв, довідався четар, що мерзери поміщено в батареї Гаміде, недалеко від форту тої ж назви. Це був всього кілометр дороги. Командант двірця додав жартом, що коли хоче доручити листи Бравнерові ще на цім світі, то нехай поквартиться, бо батарея уже раз розліталася і грозить нове бомбардування. Четар рішив поквартитися. Все ж таки краще, коли його приятель вилетить у воздух або «розлетиться» у нових рукавичках та теплій вовняній камізольці (спека грозила порядна), над якою працювали білі ручки п. Гільди. До батареї везли гарматні стрільна, і четар прилучився до транспорту. Селім побіг до Кале і Сультаніє, де, як казав, знаходиться його батько.

Старшини привиталися незвичайно сердечно. Коли четар виладував свою торбу та передавав дарунки, помітив ще один лист. Обгортка розклеїлася, і коли поручник читав листа від Гільди, четар не міг стриматися, щоби не прочитати листа своєї короткої знайомости. «Дорогий чоловіче! Ти так негарно покинув мене, а я користаю з кожної нагоди, щоби передати тобі вістку про себе. Вже четвертий лист передаю тобі через четвертого любчика. Напиши, як він тобі подобається? Бачиш, як тебе люблю! Твоя Марішка».

І то той лист мав четар доручити особисто заздрісному, може, отаманові. Ну, на такі дотепи здібні хіба тільки огнисті мадярки, палкі в любові й ненависті.

Поручник скінчив влюбляти і скинув з ока сльозу.

— Не знати, чи побачимося. Рукавички придадуться цілком певно, особливо вовняник, — додав уже весело. — Але найцінніша, очевидно, чоколяда. Велике спасибі за доставу.

— Ну, скажи, яке тут положення? — цікавився четар.

— О, тримаємося знаменито, то значить ті, що остали в живих. Вбитих дуже багато. Але знаєш, ті турки витримують спокійно навіть найгірший вогонь. Вправді, гарматчики ще нас точно не «вимацали», але кілька прикрих гранатів ми вже обірвали.

І дійсно, турецькі гармаші й сапери скоренько кінчили направу розвалених примурків і визорів. Сипано і втовкано свіжу землю та закладано бетони. В глибину землі вели лисячі нори, глибокі на 20 м.

Бравнер оправаджував четаря по всіх усюдах та показував усе цікаве.

— Бачиш, я примістився тут зі своїми двома мерзерами і жду на нагоду, щоби пописатися. Б'ють мої пукавки на 20 км, і я уже помагав у боях. Тільки... — тут говорив шепотом, хоч ніхто з посторонніх не міг цього чути, — маю мало набоїв, бо довіз дуже важкий.

— Але ж у пристані... — перервав четар.

— Так, це, знаєш, порожні скринки, а радше повно в них каміння і цементу. Добре для шпигунів.

Старшини заїдали шоколяду, грали в шахи, четар всюди говорив по-турецьки. А вид на Дарданелі був прямо розкішний. Сади пишались у повнім розквіті й різко відтиналися на блакиті неба та синеві моря. Тільки щебетання пташок переривало повну тишу. Спокій і мир. І ось протяжний свист, рев вибуху, і чорний велит підняв чорну бовдуристу голову десь серед саду. Старі турецькі форти не представляли великої боевої вартости, особливо на велику віддаль сучасних далекобійних гармат. Більше грізні для ворогів були мінові поля, заложені під проводом німецьких інженерів. Щовечора підкрадалися англійські та французькі травлери, виловлювали та розстрілювали міни — мостили великим панцирем дорогу. Турки ловили ті кораблики в сітку рефлекторів і не випускали, аж прибережні батареї, зручно поховані в проваллях і садках, — діравили їх на сито. Щовечора гинуло кілька травлерів та міноносців. День у день важкі корабельні гармати вишукували оті прикри поховані батареї і старалися утихомирити їх навіки. Батерії мусіли часто змінити свої стоянки. Тільки бідні мерзери мусіли триматися свого місця, бо вимагали мурованих підстав.

Четар користав із поміжбоевої передишки, ходив по всіх довколишніх фортах, купався у морі, знайомився зі

старшинами й аскерами та привикав до палкого південного сонця. Ввечорі, особливо під повню, ночі були лагідно-теплі й тиснулися у душу недавніми споминами. Соловейки, вишневі садки, старенька церква над рікою у тіні велитенських лип та кленів. Дніпро.

Вечером строго було заборонене запалювати неослонені вогні, тому четар із здивуванням помітив раз світло в одному селі. Світло виходило на море.

— Хтось забув заслонити вікно; ах, ті цивілі! — подумав четар. — Де це може бути?

Щоби краще придивитися та тямити напрям — вночі дуже важко означити віддаль світла, — поглянув четар через далековид поручника, який того дня взяв із собою. Коли шукав за світлом, помітив виразно темні й ясні блиски. Знайшов світло, і блиски зникли — світло світило стійно і не мигало. Повернув далековид убік, і знову світло заморгадо. Довгі й короткі блиски — виразно знаки Морза. Четар ще з Пласту навчився знакувати, але це вже був, мабуть, кінець, і то шифрованої депеші, й четар не зрозумів нічого. Оглянувся — геть-геть далеко на морю блиснуло світло і згасло. Усе повила темна ніч. Світла вже не було. Четар не знав, що робити. Йти в напрямі світла? Як далеко? Самому? Це могло скінчитися дуже зле, коли це дійсно були шпигуни, а про це не сумнівався. Назначив місце, де стояв, і напрям світла та пішов до батерії.

— Що це за льорнета? — запитав поручника.

— Ах, замість моєї гарматної ти взяв через помилку льорнету до спектральних дослідів. Бачиш, має бути небавом затьма сонця, а я, прецінь, фізик. Ось тут на однім склі нарізка тоненьких рівнобіжних черток, около тисячу на міліметр; світло, коли на нього дивитися збоку, розщиплюється на тій дифракційній сітці, й дістаємо дуговину. Коли ж глядіти прямо, розщиплення нема і льорнета побільшує, як кожна інша. Але чому питаєш?

Четар оповів свою пригоду.

— А тепер поясни мені, чому при розщипленню світла бачив я блиски і затемнення, а прямо тільки однорodne світло?

— Цього я вже не знаю. Теоретично це було би можливе тільки тоді, коли джерело світла не мало би всіх промінів дуговини, але це для ока помітне не було би. Очевидно, що в дуговині буде тоді темна прогалина, прим. в синій або жовтій частині.

— Як це зробити?

— Та шпигун мусить мати якась відповідне уладження, якого ми не знаємо. От коли питаємо того добродія, то довідаємося, — докінчив жартом.

— Тим світлом можна би, мабуть, і вдень знакувати.

Старшини негайно пішли і вартували цілу ніч, але світло не появилося. Три дні і три ночі уставляли варти, але не появилося нічого. Обережно перешукали всі сади і всі хати, які тільки могли входити в рахубу. Не нашли нічого. Не нашли навіть хати, з якої світло могло походити. Вже хотіли закинути цілу справу в думці, що шпигун уже, мабуть, перенісся деінде.

Одного дня помітили, як турецька стежа серед погроз та прокльонів копала і біла прикладами крісів якусь людину в лахміття.

— Шпигун, шпигун! — кричали турки. — Розстріляти його!

Штовхали його в напрямі до стіни форту, щоби там вигідно, по приписам доброго тону, подіравити кількома кулями. Обірванець, властиво, не ставив опору, але все так падав і заточувався, щоби бути якнайдалше від неприємної стіни. Просився захриплим голосом і благав на Аллаха не завдати смерті бідному, правовірному жебракові, що саме збирається на прощу до Мекки. Він ніякий шпигун, йшов до своєї землянки і заблудив уночі. Вояки завагалися.

Четар спитав десятника, звідки знає, що це шпигун.

— А ось ходив уночі по наших окопах та приглядався, де стоять гармати.

— А може, втомлений, дійсно заблудив? — зауважив четар.

Жебрак помітив, що його боронить якась вища влада і ще жалібніше просив пустити його на прощу. Зворушений четар дав йому п'ястра, вояки кілька копняків і штурханців, нагнали на дорогу та грозили, що як ще раз тут появиться вдень чи вночі, то його вкинуть у море, а тоді ще скоріш допливе до своєї Мекки. Жебрак безупинно накликавав на обидвох спасителів благословення Аллаха і штикульгав, як міг найскорше.

Нагло четар, що вже хотів іти за поручником до батареї, станув, як вкопаний. Жебрак, якимось надто виразно опирався на кулях, згорблені плечі видавалися знайомі. Осада голови на плечах...

— Десь я його мусів уже видіти, — подумав четар. — Але де? Чи не в Стамбулі? Чи то не від нього одержав ручку до писання?

Через роздерту свитку блиснуло щось білого. Щоб жебрак мав таку білу шкіру або білизна?

— Зараз прийду! — гукнув услід поручникові і, немов кіт на миш, подався обережно за жебраком. Жебрак невпинно, хоч непомітно, оглядався — річ, зрештою, зрозуміла — і поспішав дорогою.

— Ану, чи скрутить наліво в напрямі світла? — думав четар і ще обережніше підходив ближче. Жебрак присів на добру хвилину, а коли впевнився, що за ним ніхто не слідить, кинувся бігом у гушавину так скоро, що четар ледви встиг помітити напрям. Четар добре-таки мусів бігти, заки знов доглянув жебрака. Схований за дерева, бачив, як жебрак розсунув густі корчі дернини, витягнув дошку і, схилений удвоє, заліз до якоїсь землянки. Тепер уже четар не сумнівався, що це шпигун. Ходив, мабуть, по фортах та збирав відомости. Жебрак сів собі коло входу та почав заїдати. Сонце спровола котилося за обрій. Четареві знудилося чекати, пішов до батареї і переповів усі свої підозріння поручникові.

— Ану, берім льорнету й двох стрільців та ходім, бо скоро потемніє. Сутінь опанувала вже яруги, тепер кинулася на садки й долинки та море. Десь далеко на виднокрузі блиснув меч. Це фльота і форти здоровилися рефлекторами. Всі чотири дібралися перед землянку жебрака і ждали, що буде. Рішили, що хоч би нічого не помітили, жебрака затримують і зрєвідують. По двох годинах терпеливого дождання блиснуло світло, і з землянки вдарив ясний промінь. Поручник глядів через льорнету з сіткою.

— Ага! — прошептав. — Ось сигнал. Чертка, точка, чертка, точка, чертка!

— Це зазив після Морзе, — пояснив пошепки четар, який записував знаки.

Але знаки побігли так скоро, що поручник, невправлений в знакуванні, скоро згубився.

Зітхнув:

— Що робити?

— Все одно знаємо досить, — сказав четар. — Жебрака на всякий випадок арештуємо. Ходім до землянки, та обережно, щоби пташок не втік.

Всі чотири почали крок за кроком підкрадатися. Не спускали ока з ясного вікна. Але хоч як було близько, голими очима не відрізняли знаків. Старшини з револьверами в руках пішли до дверей, а стрільці станули коло вікна, радше невеликого отвору в стіні.

— Руки догори! — гукнув поручник, коли обидва станули в хижі, як показалося, доволі великій пивниці. Жебрак послушно виконав приказ. Вже не просився і не благав: побачив, що його спіймали остаточно. Випростував згорблені плечі й твердо глядів на старшин. Перед отвором стояв пеньок, на ньому тиква з очеретяною руркою, закінчена пальником. З пальника виходило міцне ацетиленове світло. При підношенні рук догори кинув жебрак якусь шибку, що розлетілася з брязкотом.

— Ану, в'яжіть його! — приказав поручник, і обидва стрільці побігли з-перед вікна до дверей.

В ту хвилину жебрак копнув пеньок, світло згасло, а серед гуку вистрілів поручника почули регіт, і коли четар засвігив свою електричку, в корчах лиш зашелестіло.

— За ним! — гукнули старшини й кинулися надвір. У дверях міцно зударилися зі стрільцями, й коли вкінці сутолока прояснилась, жебрак мусів бути далеко. Розбіглися у розстрільну й почали погоню. Вирішили гнати жебрака до моря й там спіймати. Місяць освітив ясно горбки, й на кількасот кроків перед собою, як тільки перебігли через садки, помітили втікача, що почав свистати.

— Десять має спільників! — кричав поручник і почав стріляти, щоби звернути на жебрака увагу фортів. І дійсно, кількох турецьких вояків зі свіжими силами кинулися навадогін. Жебрак, хоч знав про своє безвихідне положення, біг просто до моря, біг так швидко, що ще збільшив віддалення. Але все одно, коли вскочив би до моря, то його все-таки спіймають. Всі бігли за ним і думали, що з ним зроблять, коли вже його зловлять. Нечайно з-під берега, немов ластівка, випорхнула моторівка. В ній сидів жебрак і привітно махав на прашання рукою. Густі стріли посипалися на втікача, і ще видно було, як шпигун ухопився за голову руками і впав на дно човна. А човен пропав у вечірній імлі, немов привид, тільки ще якийсь час чути було двигун, що журкотів усе тихіше й тихіше, наче млинок на воді, поки не занімів зовсім. Тільки соловейки, байдужі на війну й інші дикунства, дальше виливали свої любовні пісні.

Обидва старшини довго ще говорили про випадок та обдумували всякі можливості. Завинило у всьому добре серце четаря, зглядно його слов'янська розлізлість. Очевидно, що поручник висловився в першій хвилині куди простіше. Коли вже все успокоїлося, додав у формі пояснення:

— Ох ви, слов'яни! Ви зі своїм Достоевським, Толстоєм і Горким якраз надаєтеся на те, щоби всі вас ошукували, побивали і випереджували!

Не було що відповідати, і засоромлений четар лише сказав:

— Ліпше грішити, милуючи, ніж караючи. Вже й те добре, що шпигуна прогнано, а нехай вішають його деінде.

Поручник уставив у землянці варту, на випадок, коли б зголосився якийсь спільник шпигуна. Четар зібрав пильно відломки скла, стовченого жебраком, і переслав враз із докладним звітом до Відня.

Хоч усе заповідало нові бої, природа про війну не хотіла й чути, від соловейків заразилися і аскері та співали любовні пісні, а Селім усе ще сидів на ріжку півострова Галіполі, де йшли божевільні бої, бо англійці висадили десант, щоби йти на Стамбул сушею. Одначе полонили собі кости: турки в бравурних протинаступах скинули їх у море. Така сама судьба стрінула й французів на азійським березі. Зате злучені фльоти зрівнали з землею старі турецькі форти Кум-Кале і Седіль-Бар. Це була підготовка до наступу на просмик водою. Турки готовилися до очайдушно оборони.

Ранесенько на другий день по втечі шпигуна обидва старшини були вже на ногах, оглянули ще раз батарею, обходили всі лисячі ями, кинули оком на вали. Четар вийшов на горбок і через далековид доглянув на обрію кілька стовпів диму.

— Будемо знову мати пуканину. Той шпигун наварить нам ще каші. Знаєш що, я тобі дам лист до моєї нареченої і негайно завези його до Стамбулу.

— Ані не думаю! — буркнув четар. — Одинока нагода бачити кораблі в бою, а ти хотів би мене позбутися. Знаєш що, ти візьми свої мерзери, а я буду орудувати тими 35,5-центиметрівками.

— А пощо тобі, властиво, наражатися? — здивувався поручник. — Напевно, дістанемо кілька куферків, що цілу батарею можуть розбити на атоми.

— О, в товаристві це не буде таке прикре. З тих атомів потворяться, напевно, якісь нові хемічні сполуки.

— На впертість ще не винайдено ліку. Тільки вважаєш, ми маємо всього по десять гранат. Стріляти можна тільки напевняк й то на малу віддаль, бо як тільки кораблі помітять блиск, зараз б'ють сальвами.

— Буде що буде! — кісметично вставив четар.

— В тебе нема телефону, мусиш, отже, провадити вогонь безпосередньо.

Легесенький західний вітрець нагорнув на батарею хмарку розкішного запаху з мигдалових і оливних гаїв, обсіпаних густо білим і рожевим квітом.

— Розкіш, розкіш! — вдумувався четар та вдихав повними грудьми бальсамічний воздух.

— І тиша інша, як у монастирі, — додав по хвилині.

— Зараз буде по розкоші й по тиші. Година 10.45 перша граната на форт...

Рев недалекого вибуху перервав тишу, а вітрець приніс дим з ліддиту.

— От і по розкоші. Але знаєш, я все ще тобі раджу від'їхати чимскорше, бо за хвилину може бути запізно. За півгодини відходить кутер з пристані.

Пронизливий свист, і над пристанню виріс бовдур з чорної землі і жовтого диму. Пристань заніміла. Кутер зник.

— Від смерти не втечеш, — подумав четар. — А прецінь, тут так гарно!

— Це з замку Сарос прилетів подарунок із надреднота Квін Елізабет, — довідався у телефоні поручник. — Перелетів собі понад Галіполі і Чанак Калессі. От так собі 20 км.

В тій хвилині ревуло кілька сальв, одна за одною. Велитні, по 30—40 метрів високі, важкими кроками, від яких дудніла й дрижала земля, зближалися до форту і батареї. Особливо потерпів старий форт Чіменлік.

На запіненім коні пригнав сотник Восідльо.

— Тримайтеся! Надходить ціла антантська фльота! Гоню по набой! — і зник у хмарі куряви. Не вернувся ніколи...

З телефону летять назви англійських та французьких велитнів. Спрямували на землю гармати 15, 18, 22, 30.5 і 40.5 см. Вершок мінарету в Чіменлік полетів собі з вітром, село Кілід-Бар запалахкотіло. Море заройлося сотнями

кораблів, з-поміж яких, немов учителі поміж шкрабами, сторчали могутні панцирі. Семафори мигали в воздуху. Алярм. Падає голосний приказ:

— Алеман аскер топ беші ме! Німецькі стрільці до гармат!

Жахливий вінок панцирів підсувався все ближче і ближче. Німецький далемер спокійно, немов на вправах, подавав віддаль «15 000», «14 000». Все ще задалеко. А дредноти і кружляки ричали й танцювали по запіненім морі та сипали, сипали! Форти зникали в поросі й димі. Турецькі форти з Галіполі, щоб відтяжити азійські батареї, почали бити в кораблі. Фльота з черги звернула свій вогонь на форти Немаска, Мешіде, Гаміде Румелі.

Четар бачив над тими фортами одну хмару диму, звідки виривалися тільки вогнені язики на знак, що форти ще відповідають.

— І пощо я лишився! — жалів четар. — І треба ж було пхати здорову голову під Євангеліє. Зараз таке буде й тут. Дійсно, не мож нарікати на тишу й брак вражінь.

Враз правий бік «Квін Елізабет»* зі всіх гармат ударив на Гаміде. З виттям, немов стадо голодних вовків, перелетіла перша сальва понад батарею.

— Де поціл? — спитав четар.

— П'ятьсот метрів за нами, — відповів поручник. — Зараз доберуться до нашої шкури. Агов! До лисячих нор! Друга сальва впала у форт. Бараки зникли, немов віл язиком злизав. Поручник у розпуці заломив руки:

— Ах! А наш риж, чудовий риж на молоці! Розумієш: кожне зерно окремо!

— А так, тепер уже всі зерна окремо! — застогнав четар.

— 13 000! — зголошував далемер.

Рев і рик. Сальва впала на батарею. Кусні гармат-полетіли догори. Чимраз частіше падали гранати на батарею.

— Завзялися на нас. Знають точно наше положення, — скреготів зубами четар.

— 12 000!

Чобіт великана топтав форт і батарею.

— 11 000!

* Англ. дреднот «Королева Єлисавета».

— Наша черга! — гукнув поручник. — Година 13-та! До гармат! Протипанцирна граната. Ціль: дреднот напереді. Віддаль 10 500!

— Від лівого... фаєр! (Огня!)

З виттям полетіли наші перші шершені, й на хвилину всі задеревіли в дожданні.

— Дістав! Дістав! — крикнув далемір.

— До нор! Ховайсь! — приказав поручник, і всі кинулися, немов перестрашені крілики. Та вже був найвищий час. Саме в пору помітив далемір блиски гармат на панцирі. Французи після кількох соток гранат, мабуть, не сподівалися оборони. Тепер, розлючені, всі свої гармати пустили в рух. Сотнарів відломки розпалених вибухом гранат гуділи воздухом. Полетіли вгору дерева, шатра, будинки. Земля плакала під залізним гураганом гранат. Невиносима спека добре давалася взнаки. Порох і дим заслонювали очі, запирали віддих. Залунав безоглядний приказ:

— До гармат!

— Буве завертає! — крикнув далемір. — Віддаль 9000!

— Вогню!

Ах! Чи ж це можливе! На француза кинувся великан із білої пари, немов араб у плащі. Дігнав його знизу брудно-сірий стовп диму. Напруження нервів зросло до крайніх меж. Донісся далекий гук вибуху, неначе землетрус. Перед корабля піднявся високо вгору, ще кілька секунд, і велит пішов на дно! Наперед висунувся «Гольбо», якого човни рятували розбитків. Море пінилося й кипіло від безчисленних ударів гавбиць і моздирів, похованих по яругах і лісах. Великани один за одним відходять. Вогонь слабне.

— Чи вже кінець? — питає четар, увесь чорний від пороху й диму.

Немов сокіл, прилетів ворожий літак і кружляв над батареєю. Скоресенько перебігала по землі велитенська тінь.

Заричала «Королева Єлисавета». Перша сальва зада-леко. Але радість була передчасна. Літак зараз випустив клуб диму. Обидвох старшин раптом підкинуло аж під стелю форту. Довкруги море вогню і їдких газів. Це ворожі гранати дісталися в підземелля і вибухли. А там у півни-цях амуніція й кількисот сотнарів старих набоїв з чорним

порохом. Довкруги стогін і плач ранених та вмираючих. Обидва старшини відісталися через прозір.

— Вибухне чи не вибухне? — сверлувала одна думка мозок четаря, а друга зараз її доганяла: — І чого я тут лишився?

Поручник у закривавлених руках тримав далеко-вид.

— Вогню!

І батарея знову здригнулася. Турецькі стрільці, чорні, покривавлені, у лахмітті, сповняли автоматично всі прикази. Летіли останні гранати.

Ворожа фльота відпливала. Пішли на дно ще два англійські панцирники.

Суша, подібно, відперла наступ моря.

Рани обидвох старшин були незначні, були легко при-смалені і в кількох місцях мали здерту шкіру. Крім того, були гарненько «на м'яко» потовчені.

Коли санітет залив рани йодиною та сяк-так забан-дажував, засіли до чаю і партії шахів. Це їм справедливо належалося.

По бою не сиділося вже четареві в батареї. Все заки-дував собі, що це через нього згинуло стільки людей. Поручник потішав його, як міг:

— Мапи шпигуна не могли й так багато придатися, бо з кораблів видно точно блиски наших гармат і гармаші били на полум'я.

Четар, як тільки Селім з'явився в нього щасливий і гордий, що також він брав участь у таких поважних бою, та безконечно вдячний за це четареві, чимскоріше вернувся до Стамбулу докінчувати почате діло. Хотів навіть вертатися до легіону, але одержав лист з Відня, в якому сотник писав, що аналіза виказала в склі первні рідких земель празеодим і неодим. Таке скло перепускає всяке проміння з виїмком жовтого і червоного. Сліду-вала сердечна подяка за звіт і доручення податися, коли це тільки можливе, до Арабії з німецькою армією, згідно з яким-небудь австрійським відділом. До листа був долучений отвертий приказ від стаційного команданта УСС, яким приділювано його аж до відкликання до роз-порядимости сотника Бенеша.

Четар не знав, що робити з чурою Василем, бо той просився додому, зате Селім просився на чуру. Остаточо вдоволив усіх трьох, бо й сам був вдоволений з заміни.

Селім аж підскочив з радості, коли довідався, що не му- сить розлучатися з гарним стрілецьким одностроєм.

— Куди передати пошту панові четареві? — зголосив- ся Василь перед від'їздом.

— Принесеш до Дамаску, — сказав четар.

— Приказ, панє четар! — і чура від'їхав на північ, а четар став приготувлятися до дороги на південь. Чекав лише, аж рани вигояться зовсім. Оглядав пильно Стам- бул та вчився по-арабськи таки в правдивого араба, який в одній турецькій каварні подавав правдиву несо- лоджену мокку. Селім усюди товаришив четареві та дотепно оповідав про величне минуле Стамбулу. А тих історичних пам'яток було безліч!

Особливо глибоке вражіння зробила на четаря гробни- ця Роксоляни, положена на схід від великої мошеї Сулеймана I.

— Джамі Сулейманіє! — кинув одного дня слово четар.

— Еввет, ефенді, — відповів Селім.

Каїм (сторож) подав обидвом пантофлі. Всередині обидва скинули шапки. В огородці за мошеєю находив- ся восьмикутник тірбе (гробниця) двох Сулейманів і Ахме- та II та дещо на схід менша тірбе Роксоляни, другої по Анні Русинці українки, що за границею дійшла до світо- вого значіння.

Хто в Галичині не пам'ятає Роксоляни!

Четар оглянув ще мінарети, куди вступ звичайно за- боронений, школу, купелі, дім для вбогих та бібліотеку, — все це тулилося до тої найкращої мошеї Стамбулу. На півночі находився осідок папи османів шейк іль ісляма.

Каїм просив приходити ще і не прийняв ніякого бакші- шу. З мінарету відзивався грізний голос муезіна, що взивав вірних до молитви, і каїм поспішив у мошею.

На другий день заглянули принагідно на базар біик чарші (великий торг), де четар купив собі турецький фез, щоби свобідно ходити по вулицях. На це мали право всі чужинні війська, стаціоновані в Туреччині. Базар — це невелика дільниця, де кожний купецький фах має окремі склеплені вулички. На базар ведуть окремі брами, що замикаються з приходом ночі. Навіть удень світло дохо- дить доволі скупо через склепіння, і на базарі панує про- холода. Четар йшов поволі та придивлявся всяким схід- нім товарам, звичайно німецького походження. Правдиві ручні вироби лежать у скринях і показуються тільки тим,

що хочуть їх купити. Коли четар схилився над гарним ки- лимом, мало не збила його з ніг якась дівчина, що прожо- гом вибігла з-за вугла. Немов серна, метнулася у вузь- кий прохід і знов повернула за вугол. Не встиг четар при- йти до себе та віднайти як слід рівновагу; коли оце наскочив на нього турок, який розмахував руками й кри- чав густим басом:

— Тримайте злодійку! Тримайте!

Важко задиханий, оперся до четаря. Селім негайно кинувся за дівчиною, як тільки вона штовхнула четаря. Чи вона що вкрала, чи ні — це було Селімові, мабуть, байдуже, але що осмілилася трутити його четаря, о! — це була важка провина. Турок віддихнув і поспішив за вугол, а четар і собі пішов туди поволеньки. З-поза вугла почув удари, погрози й грубу турецьку лайку, згодом жалібний плач і скорі-скорі слова дівчини, яких не міг зрозуміти. Повернув за вугол і побачив передусім широкі плечі турка, що підніс догори п'ястук, наче довбню. Перед ним, немов мурашка перед слонем, лежала в поросі дів- чинка, лебеділа й плакала та притискала щось обидвома руками до грудей. Селім тримав одною рукою дівчину за плече, а другою підніс догори, спинюючи руку турка. Коли четар наблизився, Селім пояснив ситуацію.

— Бідна дівчина, вкрала хліб, а той грубий хоче її бити.

— Так, дійсно, та злодійка потягнула в мене хліб, мушу її покарати! — і знов підніс свій кулачище, неначе меч Дамокля.

Ось-ось вдарить.

Четар, навчений досвідом, рішив не милосердитися. Треба хоч раз показати, що він, слов'янин, — не баба, тільки твердий, наче кремін, січовий стрілець.

— Селіме, — зарядив рішучо, — приведи поліція!

— Благаю вас, сіді, тільки не поліція!

І раптом блиснули на нього очі, й бліде личко піднесло- ся догори. Ах! Які це були очі! Темні-темні, немов ніч у зимову пору, а личко біле, наче платок жасминового цвіту.

— Пожди, Селіме, тут щось не так...

Селім, зрештою, не квапився, бо й сам бачив, що «тут щось не так».

— Змилуйся, сіді! — продовжувала дрижучим голо- сом. — Мій батько голодує й лежить у гарячці!

— Так всі злодії говорять! — не вгавав турок, але його кулак поволі опадав усе нижче й нижче, а пальці випростовувалися. Видно, й він починав набирати переконання, що «тут щось не так».

Дівчина знову заговорила, але так скоро і таким діалектом, що четар не зрозумів ані словечка. Зате Селімові виступили на очах сльози, а турок, що одержав від четаря п'ястра за хліб, махнув рукою, відійшов два кроки, обернувся ще раз, погладив дівчину по голові, кинув їй люто четаревого п'ястра, буркнув «Аллях акбар!» і пішов собі важкою ходою.

Дівчина сиділа і вже почала усміхатися крізь сльози. Її личко було худе й помарніле; встала з трудом, хоч Селім помагав їй з одного боку.

— Веди нас до свого батька! — сказав четар.

— Добре, сиді! — і дівчина повела крутими вулицями поміж найбіднішими домами, аж станули перед обідраним конаком.

— Це тут, — сказала несміло.

— Ну, чого ж станула? — спитав четар.

Але дівчинка стояла, й сльози знову, немов горох, котилися їй долі личком.

— Сиді, мій батько могутній шейк з племені Бені-Алі, коли ти скажеш йому...

— Ні, не скажу йому нічого.

Дівчинка завела їх до конаку, де на витертій коврику лежав старий араб.

— Це ти, Фатімо? — спитав слабим голосом.

— Так, тату, я принесла хліб...

— Кого це ти привела зі собою?

— Саалям алейкум! — привітав четар, щоби увільнити дівчину від відповіді.

— Саалям... — непевно відповів араб.

— Я довідався, що ти тут, могутній шейку, і прийшов відвідати тебе.

— Вибач, гостю, що не можу тебе як слід привітати, але вхопила мене гарячка в тім проклятім Стамбулі, куди я прийшов шукати справедливости. Я продав туркам свої верблюда, а вони заплатили мені папером і казали прийти за тиждень... — Старий важко закашлявся.

Четар відразу догадався, що це мусіла бути воєнна контрибуція, і попросив показати йому папір.

Це було дійсно заняття вісімсот найліпших верблюдів

і п'ять тисяч овець, по ціні 15 фунтів за верблюд і один фунт за вівцю, платне... так платне, коли буде можна. В той спосіб турки хотіли втримати племена в невірній від себе залежності. Без верблюдів араби з номадів мусіли переходити до управи ріллі, мусіли платити правильні податки.

— Хочуть, щоби я орав зі своїми воїнами поле, як який фелляг, як людина з землисто-сірим обличчям! — Очі араба запалали вогнем ненависти.

— Думаю, — замітив обережно четар, — що справа ваших грошей стоїть зле. — Хотів сказати — безвиглядно, але очі Фатіми глянули на нього так благально, що не міг вимовити це страшне слово.

Було йому жаль старого й Фатіму.

— І я це бачу! — зітхнув старець. — Сім місяців оббиваю вже тут пороги. Прийшов я сюди від цілого племені, бо ні в Медіні, ні в Єрусалімі та Дамаску нічого не міг вдіяти. А плем'я без верблюдів загине або піде в неволю!

Настала хвилина важкої мовчанки.

— Ефенді... — відізвався несміло Селім.

— Чого?

— Вам, франкам, наші не відмовлять нічого...

Четаря забавила така віра Селіма. Шість тисяч двіста фунтів — це, очевидно, для держави дрібничка, але для племені кочівників — це означало існування.

— Уся готівка та прикраси Фатіми пішли на дарунки для тих грубих турків, що все находили якусь перешкоду. Живемо ще з останків, — а без грошей не вернусь до племені.

— Куди ж ви вже ходили? — з чемности зацікавився четар.

— Де вже я не був, сиді, але остаточне рішення залежить від дивану (міністерства). А там молодотурки, які не сприяють нам, арабам.

Залягла мовчанка.

— Чи не позичите мені на день-два тої картки? —

спитав четар.

Без тіни недовір'я, хоч четар був для нього зовсім чужий, а ця картка представляла весь його маєток, передав шейк папір четареві, якого сердечно пращали. Залишив арабові кілька порохів аспірини, а Фатімі всунув незаметно два фунти.

Четар узявся до праці. Вже давно помітив, що Махмуд спрямував його виключно до ворогів Туреччини. Всі вони конспірували тихо, але безпляново. Лучила їх тільки ненависть до гнобителя, але навіть мріяти не могли, щоби з'єдинитися разом, так багато було між ними розбіжностей. Навіть тактику кожний мав іншу: від крайньої революційної до повільної еволюції. Треба було приглянутися самому господареві, що так зле господарив і помило того тримався.

Четар познайомився з визначними представниками комітету Іттигад-і-Террекі (єдність і поступ), але скоро зрозумів, що без визначної допомоги не вдіє нічого. «Нема грошей, хіба аж по війні». А приватно: «Араби можуть вздихати». Австрійський полковник обіцяв допомогти, «коли це потрібне для Відня». Конечне! Поручаючий лист зробив чудо. Там, де досі не було ні шеляга, де ніхто не важився ні на крок відступити від напрямних політики Талаат-бея, голови комітету «Єдність цілої держави», тепер президент виділу Мідат Шікрі-бей дав свій всемогутній підпис. Не міг відмовити Австрії такої дрібниці. Але до Факрі-бея в Арабії післав свої вказівки. Справа була за кілька годин поладжена, гроші передані бедуїнові, що за тиждень просто на очах видужав. Шейк записяг четареві вічну приязнь. При найближчій зустрічі торжественно вручив свій коштовний кинджал. На вістрю золотом блистів знак оружника, місто Медіна і рік 1243 після мослемітського календаря (1825 по нар. Хр.).

Четар спитав:

— Що означає той напис?

Бедуїн дещо зацукався, але сказав:

— Сібасуль бісль ер-расуль — вбивай в ім'я пророка. Це боевий клич мого племені!

— Ля, валлях! Ні, на Бога! — сказав четар. — Це твоя особиста зброя, а ти ідеш у пустиню. Коли стрінемося в Медіні, — четар усміхнувся, бо до Медіни цілком не вибирався, — подаруєш мені інший кинджал у приязні.

Четар знав, що без важкої причини ніяк не можна відмовляти дару, особливо із-за того, що дар надто коштовний: це була би кривава обида.

Араб довго глядів на юнака, поклепав його вкінці по рамені й всміхнувся вдоволено.

— Візьми отсей коран, — сказав шейк до четаря і положив йому на шию малесенький коран у шкурняній

торбинці. — Знають його всюди в пустині, й кожний бедаві стане тобі братом.

Четар одержав приказ дослідити ісламську Азію і найближчим поїздом подався через Малу Азію до Александреті і далі на південь.

В Алеппо дихнуло теплом, але в Дамаску арабська спека, немов меч із ясного неба, впала на подорожних.

Всі зацікавилися. Зате товариш подорожі Маулюд, із походу вагабіт, розговорився. Заговорив про Арабію — там на півдні. В безмірі сонця видно було тільки світло й тіні. Зникли всі краски, немов у місячній сьйві. Здалека видно було білі доми й темні вулиці. Дехто надів темні окуляри, щоб охоронитися перед надто вже палким промінням південного сонця. Два дні четар задержався в Дамаску, щоби відпочати, а тиждень в Єрусалимі. Пильно вчився по-турецьки і ще пильніше привикав до спеки. Завзято тримався вказівок лікаря: їв якнайменше, пив воду, коли мусів, тратив деко за деком і з 74 кг скоро дійшов до 65. На тій вазі затримався довший час. Де тільки міг, ходив босо, а на голову і плечі накидав арабський бурнус, що добре хоронить очі.

В Дамаску царив усевладно Джемаль Паша. Царив, немов деспот. Без сумніву, французи в Сирії нав'язували зв'язки з арабами. Англійський консуль в Бейруті спалив завчасу свій архів, але недбальство французького урядовця мало страшні наслідки. Слідство тривало два роки, і перший военний суд видав на ганебну шибеницю тридцять трьох молодих арабів із найбагатших і найзнатніших родин. Між ними були кривняки Маулюда.

— Кривава месть між нами й турками, — скреготав зубами той хоробрий вагабіт. — Всього тиждень перед їх приїздом переведено ту езекуцію, що посіяла ненависть серед арабів до турків.

Четар міцно стиснув руку араба.

«Хто сіє вітер, збирає бурю». І буря стояла в серці вагабіта й у воздусі.

Хотів зараз піти, щоби вбити Джемалю.

Четар, що не признавав терору, одобрих той плян і подав юнакові свій бровнінг.

— Іди і вбий ворога. Тільки турки виріжуть усіх твоїх кривних.

Маулюд спинився:

— Твоя правда, сіді,— й звернув пістолю.

— На місце одного прийде десять ще гірших. Треба так зробити, щоб на місце турків прийшли араби.

Маулюд слухав уважно, а його груди підносились високо. Ще хвилина, й араб опанував себе зовсім. Його смагляве обличчя не зраджувало більше ніяких почувань. Відтоді трималися разом. Нераз четар для забави, в розмові з турками, згадував про різних вірмен, і обидва спокійно приглядалися, як турки казилися. На точці національних меншин турки були засліплені. Ані на хвилину не припускали, що через якихсь там вірмен чи арабів мала хоч частинка держави відпасти. Радше вже вирізати до кінця тих зрадників, і буде все в порядку. Втрати в Африці та Європі приписували не своїй заскорузлості та нерозумінню кожночасних обставин, а, звичайно, чужим переможним впливам.

— Тільки ідіот міг би подумати, що Вірменія або Арабія могли би коли-небудь відірватися від Анатолії.

На такі слова Маулюд стискав п'ястуки.

Гот штрафенг Енглянд (покарай, Боже, Англію) — повторяли турки за дайчами та враз із ними ділили англійські кольонії; брали собі Африку та Індію — решту лишали іншим. Побіда над Дарданелями зробила турків ще більше зарозумілими, як були досі, — оскільки це взагалі було можливе, як висловився четар. Турецькі старшини дуже зле поводитися з простими стрільцями, коли це були вірмени, слов'яни або араби. Тільки курдів шанували, бо це був завзятий нарід, помагав різати вірмен і не прощав обиди. Коли раз молоденький турок ударив курда — то так скоренько простягнувся неживий з ножом у грудях, що інші навіть не могли його оборонити. Хоч курда й повішено, але наука остала тверда. Всіх інших турки лупили без милосердя.

Ціла четверта армія рушила за десятитисячним німецьким добірним відділом на здобуття Єгипту. В той спосіб хотіли дайчі при помочі турків відтяжати європейський фронт. Турки рушили радо, бо почували, що другого такого наступу на Дарданелі їм не витримати. Але дайчляндські старшини куди тверезіше дивилися на положення. Особливо журилися ворожою пропагандою, якій небагато могли протиставити. Де могли, послали своїх агентів з твердими, переконуючими аргументами. Не одну вдачу завдячували своїй карності та

рішучості, але чули добре, що голод і жажлива перевага таки їх зломлять, коли війна потриває даліше. Поки що побідний корпус під проводом фрайгера Креса перейшов цілий Синайський півострів та зарився у пісок здовж Суецького каналу. Стежі побували навіть у Єгипті.

Четар вибрався до Мекки враз із новим шеріфом, свіжо іменованим султаном. До Медіни вигідно заїхали поїздом, але до Мекки, куди, прецінь, тягне кожного правовірного, було ще 360 км, і Мекка вже була під владою Англії, під старим Великим шеріфом Мекки Гуссеїном. Гуссеїн підняв правдиву зелену хоругву пророка та проголосив святу війну всіх правовірних проти турків, що запродалися невірним зайдам, які їдять свинину. Але про суми, які одержав від англійців, не згадував ані словечка. В той спосіб повстали дві святі війни, одна проти другої. Одну підпомагали дайчі, другу англійці. Обидві сторони засипували краї, заняті противником, численними агентами, що підбурювали та організували збройні виступи. Араби робили те, що вважали за найвідповідніше: помагали тим, які найліпше платили. Могутній емір племен Шаммар діставав на переміну гроші від дайчів і від англійців. Хто більше дав, до того в ту хвилину належав тілом і душею, але лиш так довго, аж противна сторона не дала ще більше. В той спосіб араби хиталися на обидва боки. Це відносилось, очевидно, до арабських провідників. Загал населення втримувався на основі інерції та одновірства при отоманській державі. Але на одновірстві турки перетислися грубо. Араби, особливо бедуїни, цілком не прив'язували до віри такої ваги, як це туркам здавалося. Тільки незвичайно мудра національна політика могла втримати цілий арабський загал. Але такої політики в турків не було. Турецькі вояки просто забирали в християн і арабів усе, що хотіли. Тільки рідко, і то старшини, виставляли реквізичійні посвідки. На всякі жалі арабів у Медіні відповідав Факрі-бей: «Це війна, а війни без жертв не буває».

Впрочім, Факрі-бей не скривав зовсім своєї ненависної погорди до тих арабських запроданців, яких треба вчити канчуками. Четар просто не міг дивитися на всякі насильства та грабіжі й нераз протиставився Факрі-бееві.

— Що би ви зробили з арабами? — запитав прямо бей.

— Позискав їх іншими способами.

— Так тільки нерозумним може здаватися, — буркнув бей, що взагалі не числився зі словами.

Край був непевний. Із півдня напірали ватаги арабів. День у день посилено значні роз'їзди на всі сторони. Один роз'їзд пригнав із пустині гурт повстанчих арабів. Маулюд довідався, що вони навіть не повставали, тільки не хотіли віддавати своїх останніх верблюдів. Цілу ніч і цілий жажливий день підганяли їх багнетами турецькі вояки, що їхали на верблюдах. Дійшла тільки половина, решта своїми трупами встелила пісок пустині. А й тим, що прийшли, стояла смерть за плечима. Вечором запізно вже було на розстріл, а Факрі-бей хотів зробити малу нараду, — загнано їх усіх до маленької пивнички без вікон, двері зачинено щільно і поставлено варту. Пити й їсти їм не давали нічого, бо це й так було би злишне. Того ж вечора великий гурт дійсних повстанців напав на Медіну. Але ж бо приятні туркам араби повідомили Факрі-бея заздалегідь. Араби скористали з темної ночі й підсунулися аж під саме місто.

Скоро і легко висипали шанці з піску. Але дальший наступ спинився. Міські окопи були добре обсажені. Араби опинилися під густим вогнем. Враз ціле поле залило світло рефлекторів. Заскреготали зубами скоростріли і ревноли гармати. Світляні ракети й пістолі магнетовим світлом залили побоевище. Араби втікали, немов стадо овець. Вилазка турків захопила п'ятьох арабів з племені Бені-Алі. Від них довідався Факрі-бей, що між повстанцями знаходяться рівно ж племена Абеіль та Атеїба. Це були незвичайно важні відомості, бо це значно, що повстання поширюється. Полонені, між якими був рівно ж син шеїка племені, впали до ніг Факрі-бея і просили помилування.

— Буду говорити з вами аж тоді, коли ціле племя стане перед мною, — дав неозначену відповідь командант.

Араби переглянулися поміж себе. Вони не любили турків за здріство, але життя любили куди більше. Коли ж командант говорив так лагідно, значить обійдеться на певних формальностях. Ще якийсь час треба буде вдавати приятелів турків.

— Позволь, о сіді, післати одного з нас по шеїка племені, — попросив син шеїка.

— Хай іде, — приязно згодився Факрі-бей.

Один з полонених зник у п'їтмі, немов газеля. Араби не могли бути далеко, все-таки минуло півтора години, заки з темноти виринули білі постаті. Кілька відділів племені Бені-Алі прийшли піддатися, але під умовою, що Факрі-бей пощадить їх село і передмістя Авалі, звідки походили.

— Тепер мушу спочати, — сказав турок, — ідіть тим часом до своїх домівок.

Араби послухали зарядження і віддалилися.

— Аж тепер я їм покажу, що то значить робити повстання. Тим псам здається, що то можна вбити двох-трьох турків і знову вернути до хати! — заскреготав зубами Факрі-бей. — О другій генеральний наступ. Всі на свої місця!

Старшини відійшли до своїх відділів. Тої ночі не грозив уже ніякий новий наступ арабів, бо араби відмовили рішучо йти на гармати. Турецька нагайка піднеслася високо у воздух. Четар ані не пробував переконувати турків, що це варварство не гідне культурної людини. В Європі турки, може, й наслідували європейців, але в Азії...

— Ну, ще хочеш стояти по стороні турків? — буркнув Маулюд. — У мене вже душа горить, і я готов турків різати без пощади.

— Я дуже радо поміг би арабам, коли б тільки трапилась до цього нагода, але помагати одним і оставати при других — це не лицює. Але знаєш, тепер усі пішли до Авалі, ходім увільнимо принайменше полонених з пивниці. Вони, мабуть, умирають зі спраги. Візьмім для них води.

Цілком не потребували ховатися, бо ніч була темна, вулиці порожні. Навіть коло пивнички не було сторожі, бо й чого? Зісередини ніяка сила не могла отворити важких дверей. Вартові приєдналися, мабуть, до карної експедиції. Двері знадвору були заложені грубою, залізною штабою і замкнені на колодку.

Маулюд другою штабою, що не була замкнена, розбив колодку, вийняв штабу й отворив двері.

Але з пивниці вдарив на них такий сопух, що мало не попадали. Це був труп'ячий, отруйний сморід людей, за-

гнаних на смерть. Маулюд скоро заговорив по-арабськи. Відізвалося лише кілька голосів. Небавом вилізло на руках і ногах кілька людей. Їм дали напитися води. Оставили їм решту води і два ножі та сказали, куди мають спасатися.

На небо вдарила заграва, хоч до сходу сонця було ще далеко. Передмістя горіло. Густі вистріли й дикі вигуки доходили аж до старшин.

— Ходім! — шарпнув Маулюд.

— Не можу дивитися на різню безборонних, — кинув четар крізь затиснені зуби. — Ходи, там, прецінь, Фатіма.

Четарем кинуло. Таж там стояв конак шеїка племені. Там мешкала Фатіма. Там гостив враз з Маулюдом і Селімом кілька разів.

— Біжим!

Побігли обидва щосили. Четар більше не вагався. Тут турки — гнобителі, там араби — повстанці. Чим ближче, тим дужче роздавалися вистріли та крики. Кожний стріл та стогін бив юнаків, немов бич по обличчі. Це турецька нагайка мала довести арабів до розуму. Конаки і хани (гостинниці), висушені довгою спекою, горіли, немов смолоскипи. Хто вибіг на вулицю, гинув від багнета або кулі.

Турки пльондрували, насилували, різали, а живе і мертве — кидали в огонь. Юнаки пробилися до конака шеїка, що находився оподалік серед пальмового гаю. Ще не горів, але турки вже були всередині. Чути було їх грубі вигуки. Обидва, неначе вихор, кинулися досередини. Зараз при вході спіткнулися на теплому ще трупа. Це була стара пістунка Фатіми. Мала перерізане горло і лежала в великій калюжі крові. Четар світив ліхтаркою і бігли до гаремліку. Знали дорогу, тож могли надіятися, що випередять турків, які в першу чергу кинулися рабувати дорожності. Але коли вгналися у вивалені двері, побачили, що вони не самі. Фатіма кидалася в обіймах турецького старшини, що ніс її в куток до дивану. Одним скоком дістав його Маулюд і п'ятуком звалив турка. Всі троє покотилися на долівку в розпучливій боротьбі. Старшина пізнав Маулюда:

— То ти, арабський псе! Ось так усім зрадникам! — і блискавкою витягнув пістолу.

Четар, що вже перший замахнувся нагайкою, з якоюсь

дивною насолодою стягнув недавнього ще союзника ручкою по голові.

— Ось тобі нагайка за нагайку! — прохрипів важко. Турок крикнув якось прикро і простягся долі.

Згинув чи зімлів? Маулюд копнув зневажливо «турецьку собаку» і хотів ради формальности перерізати його горло, але четар відтягнув його набік, ухопив на руки зімлілу Фатіму, загорнув її у плащ поручника, й обидва вибігли чимскорше. А була вже крайня пора, бо в двері добувалися турецькі аскері, а дім горів, неначе свічка. Вояки перед домом розступилися перед ними, бо вважали за рівних собі рабівників, що відходили з чесно награваним добром.

Ще сонце не сходило, як усе було в порядку. Передмістя згоріло дотла. На квартирі четаря Фатіма не скоро прийшла до себе. Мала гарячку, помімо аспірини, а коли заговорила; говорила не до речі: Бідна дівчина збожеволіла.

У ФАЙЗАЛЯ

На другий день Факрі-бей, упоений побідою, в окруженню цілого штабу оглянув поле бою і висловився самопевно:

— Повстання скінчене.

— Оскільки не розгориться наново, — замітив четар.

— Ех ви, м'ягкосерді європейці, не вам тут місце!

— Зголошую свій від'їзд.

— Чим скорше, тим ліпше! — і відвернувся до четаря

плечима.

Тої ночі четар, Маулюд і ще кількох арабів з турецького війська покинули Медіну.

Селім, хоч правовірний турок, не хотів розставатися з четарем. Фатіму, напівпритомну, забрали зі собою. Тільки небагато арабів із спаленого передмістя здужали вихопитися із кривавої купелі.

— Вибач, ефенді, — з плачем говорив Селім, — не всі турки однакові. Ті дикі курди та анатолійці гірше диких звірів. Вони й рідного батька заріжуть. Це вони рибали різню вірмен, а вина спадає тоді на нас усіх. Але я... я ненавиджу їх усіх і всюди піду з тобою.

Селім розридався, як мала дитина, і його треба було вспокуювати, бо ще не відійшли далеко на захід і ворожі чети тепер могли їх обстріляти.

В першу хвилину Селім був би сам різав тих турків, що соромили його батьківщину. Не знав, куди їде четар, але це було йому байдуже. Прив'язався до нього за тих кілька місяців і не хотів розлучатися.

Гурток утікачів подався слідом за повстанцями, на захід, до гір. Треба було пройти сто кілометрів майже безводної пустині. Мали добрих свіжих верблюдів, які Маулюд забрав із пасовиська. Бені-алі знали тут кожний кутик і проводили, немов удень. Завдяки обидвом старшинам легко минули стійки турецької армії. Фатіма, перебрана за хлопця, в отупінню сиділа на верблюді, здавалося, що спить, але щохвилини хапалася за чоло і тихо стогнала. В її голові все ще палахкотіла пожежа її міста, гуділи вистріли, спрямовані в її рідню, носився плач насилуваних... А зорі мерехтіли, немов нічого не хотіли знати про людське горе, і злобу, і кров...

Верблюди один за другим ішли довгим кроком. М'ягенький пісок шелестів тихо, немов пересипувався у кляпсидрі. Араби, як діти, ніколи не вміють опанувати свого захоплення, обурення чи злоти: як тільки вважали, що небезпеки нема, дали волю своїм почуванням:

— От і воюй з тими товстими вепрами, де хто коли в пустині чував, щоби ворог насилував наші жінки, вбивав діти або палив чуже майно!

Араб закляв довжезно, плюнув кілька разів і замовк зажурено. Забрало йому слів, щоби висказати так велику погорду. Другий бені-алі, з рукою, перев'язаною гаїком, продовжав за нього:

— Вбивати піших, ганьба на них, почорнити їм голови, їм і синам їх синів.

Араб напереді затримав на хвилину верблюда, щоби поправити перев'язку на голові, з якимсь жахливим спокоем сказав тихим голосом:

— Не буде тепер згоди, ні вагання, всі як один stanno проти турків. І нехай ми шакалі й гієни, коли пощадимо хоч одного турка!

— Такої кривавої пімсти не покинемо до останнього турка. От коби тепер який турок находився. — І хоробрий араб цвяхнув шаблею.

— Ой, мабуть, турки нападають збоку, — шепнув враз

провідник, і хоробрий араб пропав десь у п'ятні, але в противнім напрямі.

— Агов, Ахмете! — гукав провідник. — Та це не турки, це були струсі!

Всі реготалися, коли засоромлений їздець прилучився до каравани.

— Ну, коли б це не ти, — сказав глибоко обурений до провідника, — то син могого батька не простив би тобі тої обиди.

— Ну, турків не потребуємо боятися, — думав четар, — у мене папери як слід.

— Якраз неграмотним курдам подобаються твої папери. Вб'ють арабів і тебе з ними, як спільника. Так само вбили би якогось турка, коли б думали, що має гроші!

— Погоня за нами вельми правдоподібна, — міркував Махмуд, — ми взяли двадцять найкращих верблюдів, та й нас самих Факрі-бей позбувся би дуже радо. А в пустині зробити це найлегше.

На всякий випадок ліпше було не попадати в руки турків. В опівночі дещо припочили. Верблюди тихо стогнали, немов хорі люди, й так жалібно, що четар запитав:

— Чого це верблюди так жалібно стогнуть?

— Ось яка про це історія, — сказав провідник. — Ішла пустинею каравана, розтягнена в одну лінію. Попереду, як це майже завжди буває в Арабії, їхав хлопчик на нужденнім ослі. Перший верблюд стогнав за кожним кроком, аж слідуочий спитав: «О брате, чого стогнеш?» А перший відповів: «Стогну, бо, гляди, яка наша судьба: ми найшляхотніші й найбільші зі сотворінь Аллаха, а веде нас паршивий осел». І один верблюд за другим почав стогнати. От і тепер вони стогнуть.

Нараз провідник припав вухом до землі й сказав за хвилину затурбовано:

— Кроки за нами. Чи погоня, чи ні, треба бігти. Ану, розбіжіться направо і ліво, до гір все одно недалеко.

Тепер гнали верблюди повним кроком. Четар, хоч навчився їхати на верблюді, мусів міцно держатися сідла і передав Фатіму провідникові. Наліво і право зникли бедуїни, неначе привиди.

Малий загін поспішав прямо на захід. Грунт під ногами поволі перейшов у ринь, а далі чимраз більше ка-

міння перешкаджало скорому бігові. Помимо цього, провідник наганяв і наганяв верблюдів. Аж за дві години такої пекольної їзди, коли в четаря і Селіма не було вже ні одної цілої кісточки, зменшив швидкість бігу. Верблюди провідника, хоч правдивий геджін (верхівець), втомився найбільше, тож Фатіма перейшла знову до четаря. Верблюди чорскали, спотикалися й дихали важко. Пустиня зіпсувалася, як думав четар. Їхали якимись проваллями або дном потоку, ваді, куди тільки в дощ пливе вода.

Зоріло. Фатіма спала. Четар обгорнув її плащем і притиснув до грудей.

Мабуть, щоби переконатися, чи має гарячку, приложив кілька разів уста до її чола. Але чому в такім разі прикладав рівно ж уста до її бурої щічки, а навіть до уст?

Досвіта дігнули задню сторожу армії Файзаль. Араби йшли, як хто хотів, без ладу й порядку. Узброєні переважно в старі, довгі рушниці, набивані зпереду чорним порохом. Всі мали ножі й пістолі. Зброя назагал цілком негодяща. Тільки прибічна сторожа еміра мала сучасні кріси і ленти з набоями через груди. Багато було ранених. Ще вночі поховали вбитих. Спішили в гори, де знали, що турки за ними не будуть гнати, принайменше тепер. Перекидалися з втікачами кількома словами і на жахливу вістку про різню викликували:

— Аііі, аііі, хай будуть чорні обличчя у турків, у їх батьків, у їх цілій родині.

Всі були пригноблені та крайно люті. Коли б хоч частина їх погроз збулася, то з турків уже не було би ні сліду.

Кілька жінок ревно плакало.

Четар підозрівав, що це фахові плачки, бо звідки мали би стільки сліз?

Прикрий, острый запах арабів не разив уже четаря. Хотів спати й спати. Не думав цілком, чому прямо не поїхав залізницею до Єрусалиму, чому властиво прилучився до повстаючих арабів? Чи що pomoже в їх повстанню проти могутніх турків та їх помічників дайчів? І що його властиво обходила та ціла арабська авантюра, в якій міг легко втратити життя від кулі або згинути зі спраги десь у безводній пустині. Рішив примістити десь Фатіму і вернути чимскорше до краю.

І в тій хвилині подумав собі — а чого до краю? Але рішив вернутися, як тільки виспитьсся.

В'їхали в гори. Як тільки піднялося сонце, настала арабська спека. З пустині дихнув гарячий вітер. Араби розклали табор, то значить кожний клася, де хотів і де було вигідне місце. Провідник теж вибрав місце за скелею, що хоронила перед спекою, та почав розкладати вантаж із верблюдів. Інші пильно помагали, збирали сухий гній верблюдів, розложили малу ватру та почали в кітлик варити каву. Четар уложив Фатіму на коцик і взявся мостити над нею шатро, коли станула перед ними висока постать у білій шовковій одежі. На блідім, невиспанім обличчі аж дивно чорно відбивали чорні вуси та невеличка борода. На голові мав сирій завій, перев'язаний ярко червоним шнурком з золотими нитками. З трудом підняв утомлені повіки, і здивування відбилось ясно на його обличчі. Провідник клякнув перед арабом на одно коліно і поцілував у руку. Махмудові Файзаль подав руку, рівно ж четареві. Вистарчило кілька слів пояснень. Четар просив примістити десь хвору Фатіму, доньку шеїка племені Бені-Алі.

На згадку Бені-Алі Файзаль наморщив брови: це ж через їх зраду мусів відступати з важкими втратами. Четар представив ціле положення і виправдував, як міг, Бені-Алі, так що вкінці Файзаль промовив:

— Алейкум салаам. — Ви мої гості!

Зложив руки на своїм багатім штилеті та втомленими очима поглянув на схід. Але пустиня іскрилася несамоцитим блеском і завмерла в безрусі: турків не було видно. Файзаль уставив варту, просив утікачів прийти до нього, як відпінуть, і пішов дальше оглядати табор. Останні слова Файзаль звучали дуже здалека, бо четар засипляв твердо.

НОВІ ЗАВДАННЯ

Південна спека збудила втікачів. Тіні під скелею вже не було, і всі, як могли, ховалися у тінь шатер. Четар, хоч усе ще був розбитий, не міг більше спати. Заглянув до Фатіми і знову почав змінити їй оклади. Фатіма не спала і всміхалася до юнака. Хотіла щось питати, але четар просив її не говорити, запевнив, що вони тут безпечні.

— Але ти не покинеш мене? — спитала неожидано Фатіма і так благально поглянула на нього, що четар мусів їй обіцяти не лишати її без опіки. Це, очевидно, було вимушення.

Геть із полудня подалися втікачі шукати Файзалья. Іхали горі ваді Сафра. Щохвилини стрічали зарінки зеленої трави і пальми. Ціле велике село Васта складалося з таких заріночків, положених або на стрімких збіччах по обох берегах річного русла, або на островиках із шутру поміж численними, глибокими вижолобленими каналіками, з яких складалася ціла долина. Ціла долина чим далі, тим більше була засіяна шутром і каменюками.

Спинилися на хвилину, щоби попасти верблюди на чудовій зеленій траві, що покрила поясом на два-три метри широким плесо чистої води, яких двіста метрів довге й три-чотири метри широке із чистеньким пісковим дном. Фатіма сплеснула в долоні, так їй подобалась зелень, а четар мимохіть глянув догори, чи не хмара, бува, набігла на сонце, — так благодатний був погляд на зелень після немилосердних блисків білого іскристого піску. Верблюди довгенько пили свіжу воду і, стогнучи, пішли далі. Перейшли кілька пальмових гаїв. В тіні пальм іхали попри звітрілий кам'яний мур. Бен Гуссеїн повернув у вузьку вуличку попри такі маленькі домики, що зі сідла можна було глядіти на їх глиняні дахи.

Іхали ввесь час над прозорим малим потічком, від якого направо і ліво розходилися поміж коріння пальм маленькі рівчачки, може, на півметра широкі, так що з головного русла можна було кожної хвилини повернути воду до кожного дерева зокрема. Горішнє русло потічка належить до цілої громади, що по стародавньому звичаю приділяє мешканцям воду на мінути й години денно або тижнево. Вода легко солена, тож удавалися там найкращі пальми.

— Так, сіді, — звернувся до старшини Бен Гуссеїн, — те, що тепер бачите, те руїна. Але перед тридцять роками (провідник сказав «перед одним родом») було тут понад тисячу домів. Аж ось одного дня наслав Алляг страшну воду, що три дні й три ночі котилася долиною. Знесла всі греблі, забрала всі пальми, розмила острови, на яких від непам'ятних часів стояли доми. Повінь розмочила глину, з якої були доми побудовані, стіни розсілися, а нещасні мешканці потопилися. Доми можна було поставити

нові, та й люди ще найшлися би, але найгірше було те, що вода забрала всю родючу землю, зібрану протягом віків по звичайних дощевих повенях. Ось як високо сягала вода тої повені!

Гуссеїн під'їхав до стрімкої стіни ваді та показав рукою лінію майже три метри над поземом потічка.

Минули базар, вулицю із крамницями, майже порожніми. На кожному кроці бідність і занепад, сумний вид для тих, що бачили тут колись красу і багатство. На кожному кроці стрічали озброєних арабів, видно, що до табору не було вже далеко. Поза селом долина розширилася на якого півкілометра, а зимові дощі занесли рінь дрібним піском і вирівнали гладенько. Чорні й червоні стрімкі бічні стіни були вигладжені, немов вістря ножа, та відбивали світло, як зеркало. Очі з розкішю дивилися на зелень трави і дерев. Араби проводили гурти верблюдів на пасовисько, а за кожною скелею, під кожним деревом розложилися без ладу і складу воїни. Знайомі весело поздоровляли Бен Гуссеїна, що й сам оживився, махав рукою і відплачував дотепами за дотепи, часто масні, та поганяв верблюди. Повернули до сільця ель Гамра, сотні ліп'янок, похованих поміж городами і широкими земляними валами, на яких сім метрів високими. Перебрили потічок, виїхали мурованою стежкою до широких воріт в однім валі й казали верблюдам клякнути. Бен Гуссеїн поговорив коло варті з одним вартовим, що, немов ангел Гавриїл, тримав у руці шаблю зі сріблом оббиваною рукояткою. Вартовий покликав мурина, що завів обидвох старшин на середне подвір'я. По противній стороні поміж стовпами темних дверей стояла величчя біла постать. Старшини поздоровили. Файзаль попровадив їх і Фатіму досередини темного, але зате холодного покою. Всі посідали на м'ягкім дивані. По звичайній каві запитав Файзаль тихим голосом, що задумують робити? Чи не схотів би четар остати в нього хоч деякий час? Четар згодився вишколити відділ стрільців і скорострільів та літати на літаку.

— Коли їх будемо мати? — всміхнувся Файзаль.

Маулюда прийняв Файзаль як свого кривняка за ад'ютанта, і Маулюда поцілував Файзаль у руку. Фатіма при найближчій нагоді мала податися до Мекки, на двір шеріфа. Фатіма також поцілувала Файзаль у руку. Маулюд подарував бені-алі верблюди, на яких приїхали,

і вони прилучилися до відділу четаря. Фатіма мала за два дні від'їхати з гінцями до Рабег над морем. Маулюд і четар узялися ревно до своїх нових обов'язків. Знайомилися передусім з новим, так різним від турецького, оточенням. Обидва старшини скоро довідалися, що турки мали дійсно причину погорджувати повстанням.

Залізниця з Дамаску правильно довозила військо й табори — все вказувало на те, що турки ось-ось вирушать на Мекку. Араби здовж дороги зле узброєні, без крісів, без скорострілів, а головню без гармат — безумовно, не стримають турецького летючого відділу, зложеного з усіх родів оружжя, навіть панцирних самоходів.

Шейк племені Рабег-Гарб, проворний Гуссейн Мабеіріг, обчислив собі, що турки переможуть, і мав до них прилучитися, як-тільки турки вирушать.

— Що залишиться тоді робити моєму батькові? — похнюпився Файзаль. — Він, напевно, стане на чолі свого народу і згине в боротьбі в обличчі святого міста.

Файзаль був вельми змінливий; надія й розпука були від нього ближче, ніж права й ліва рука. Хоч ледви по тридцятці, виглядав куди старше, очі, дещо скісні, підбігли кров'ю, щоки запалися й покрилися зморщками. Не любив твердо думати, волів крилате діло, тому при всяких публичних виступах імпонував жестом.

Нарада шейків вирішила, що, помимо всього, треба триматися в горах, але коли б турки хотіли наступати, Файзаль був думки, щоб радше відступати, бо араби хоч і були ближчі в турків, але якось про це ніхто не думав. Шеріф давно був у зв'язку з англійцями. В Джідда, пристані недалеко від Мекки, постійно перебував полковник Вільзон, зв'язковий уряду в Каїро. Як довго турки сиділи в Дарданелях, араби мало цікавили англійців, зате як тільки виступила 4-та турецька армія на здобуття Єгипту, англійці повели рішучу політику. Рішили використати суперечности поміж турками і арабами, підняти останніх, дещо узброїти й воювати проти турків до останнього араба. Але ж бо англійці добре знали, що араби незвичайно змінливі, й поки що не нашли ні одного довіреного шейка, на якого могли вповні поклатися, що й турків різатиме, а їх не битиме їхньою зброєю. Тим часом позискали собі шеріфа.

— Дістати гармати! — зітхали одногосно араби.

А гармат могли доставити тільки англійці.

Файзаль з дня на день, з години на годину очікував післанця від Вільзона, й коли невільник зголосив приїзд якогось англійця, незвичайно оживився; це, зрештою, відбулося й на всіх присутніх, бо живо порушилися. Файзаль вийшов аж на подвір'я й припровадив за хвилину людину середнього росту, худощаву, що поверх однострою хакі накинула білий арабський плащ і гаїк на голову. Коли обидва сіли, а Файзаль ближче коло дверей, очі пришельця поволі привикали до сутінку. Всі сиділи неповернувшись, тільки вп'ялили очі в англійця і Файзала. Файзаль, перед хвилиною схвилюваний до крайности, нервовий, задав спокійним, тихим голосом кілька загальних питань англійцеві про погоду, їзду та спеку. Англієць відповідав по-арабськи. Четар з дива не міг вийти, бо ніякої, навіть найменшої різниці не міг помітити в вимові поміж арабами та пришельцем.

Врешті Файзаль спитав:

— А як тобі подобається наше становище тут, у ваді Сафра?

— Добре, але задалеко від Дамаску.

Немов меч, впали ці слова на арабів. Здрігнулися, неначе під впливом електричної струї. Так, Дамаск! Давня і світла столиця арабів! Було за що проливати кров. Сповнення найтайніших мрій!

Тиша залягла хату.

Всі мовчали, немов зачаровані. Нечутним кроком зблизився невільник з кавою. Файзаль підніс очі, усміхнувся й сказав:

— Турки, Богу дякувати, є й ближче від нас.

Всі усміхнулися.

Цей англієць був професором розвідчої школи в Каїро й називався Льюренс.

Фатіма скоро прийшла до себе під ніжною опікою обидвох старшин, так що навіть не знати було, котрий з них ревніше нею опікується. Коли один приносив їй шовкову матерію, другий садився на най'якшу мату, яку міг дістати на базарі. Остаточню й Селім не міг залишитися позаду та доставчав своїй пані найкращі в Арабії дактилі — свіжі, сочисті й солодкі. А Фатіма приймала це все з вдячним усміхом. За кілька днів виїздила з обома на довші навіть поїздки, що провадили до сусідніх сіл. Четар збирав свій відділ та беззупинно

робив з ним вправи. Маулюд збирав вісти про сусідні і чимраз дальші племена, провадив записки, радів, коли з моря приходив транспорт зброї, пинився, коли четар оповідав йому, що шеріф знов прислав нікуди не годящі японські кріси, поржавілі й такі слабкі, що ломалися в руках жвавих арабів. У всіх тих поїздках терпіли обидва від арабської спеки. Врешті Фатіма і ще кілька дівчат, доньок шейків, відбули якусь довгу й таємну нараду з Файзалем, у висліді якої за кілька днів закликав Файзаль обидвох юнаків до себе.

— Як там погода? — спитав вожд.

— Прегарна спека! — відповів четар.

— Не докучає?

— Радше навпаки! — сказав четар.

— Гм, гм... А може, ви обидва перебралися б в арабський одяг? — кинув знечев'я Файзаль.

— О, з цілою приємністю! Наші уніформи придадуться взимі, — згодився Маулюд дуже радо за обидвох.

В дійсності їх мрією було мати гарний арабський одяг, бо араби бачили уніформи тільки на турках, тож відносилися до обидвох з недовір'ям, і все треба було тратити багато слів і часу на пояснення.

Файзаль плеснув у долоні, й обидва його чорні невільники внесли на руках прегарну мекканську ношу: білі довгі сорочки, гумбаз, широченні шаравари, гаїки, легкі пантофлі, які скидаються при кожній нагоді, та завої. Все це з шовкового мусліну, бавовни і вовни, багато переткане золотими нитками. Дарунок був дійсно королівський. Коли обидва переодяглися, зробилися так не подібні до себе, що шейки, які ввійшли до кімнати, зробили великі очі, розглянулися уважно і спитали:

— Веін ель фаренгані — де чужинці?

А як тішилася Фатіма! Як плескала в долоні. Вкінці вона й ще дві дівчата виконали арабські танки під звуки тамбуринів, а Фатіма заспівала дзвінким голосом пісню про Гутне — Квіт Бавовни.

Одначе справи на боєвищі стояли зле. Турки поволі, але систематично натискали з Медіни, а їх під'їзди доходили до гір. Але й турки з Джанбо, пристані над Червоним морем, не дармували також і тиснули з заходу. В Рабег були англійці, що мали там постійно доставляти зброю і харчі з Єгипту. Також через Рабег ішли гроші з Мекки від великого шеріфа. Але всі ті доставки йшли так довго, що

ані руш не могли дійти. Післанця за післанцем посилав Файзаль і його брат Алі до Рабег. Усе даремно. Файзаль наповнив велику скриню старим залізом, дуже старанно її запечатав, поставив коло неї варту, беріг у походах окремою сторожею, переховував дуже обережно, голосно називав «нашою касою» і в той спосіб, неначе опилки коло магніту, втримував укупі своє військо, яке, міцно знеохочене, починало розлазитися. Вже другий місяць не одержали від шеріфа місячної платні — на квоту тридцять тисяч фунтів. З дванадцяти тисяч армія швидко дійшла до дев'яти. Ще трохи, а ціле повстання піде внівець! А прецінь, англійці не тільки доставляли поживу та ввесь виряд, але й платили: воякам по два, за верблюду по чотири фунти місячно. Крім цього, доставляли родинам, яких члени служили чинно, частину поживи. Та й добича на грубих турках була несогірша. Одним словом, таких добрих часів гори ще не бачили. Тільки в той спосіб можна було пояснити собі чудо, що армія Файзала трималася ось уже півроку. Але в цілім війську були безупинні зміни. На цілу родину припадала звичайно тільки одна рушниця, і кожний з синів служив по черзі по кілька днів у таборі. Жонаті все старалися сидіти довше коло жінки, ніж у таборі. Приходили і відходили, очевидно, коли самі хотіли, нікому не зголошувалися і за ніяку ціну не дозволяли провадити які-небудь реєстри. Деколи знідилося цілому родові, і він брав собі необмежену відпустку. Вісім тисяч люда на верблюдах поділив Файзаль на десять корпусів їзди, і ті вершини творили ядро армії. Решта — це були піхотинці, головно гірняки, що служили тільки під своїми шейками, і то вблизи своїх сіл, звідки самі доставляли собі харчі. З одної тисячки такої збиранини мав четар створити щось «європейське». Поділив їх передусім на курині і сотні, заосмотрив у найліпші кріси, які тільки міг дістати, заборонив відходити без дозволу, опірних гостро карав, за тяжчі провини посилав до Файзала, який без милосердя казав їм всипати від двадцяти до сто буків. За дезертирів відповідала ціла родина, якій за кару відбирано цілу худобу. Карність швидко зросла, впоряд ішов гладко, араби радо вчилися орудувати зброєю, наставляти мірник, стріляти, творити розстрільну, йти приступом та відступати в порядку. Одушевлення поміж ними росло, заєдно твердили, що коли б тільки гармати, то поб'ють турків, як струсів. Раз на тиждень відбували параду, і араби машеру-

вали чвірками та поздоровляли старшину, зібрану на горбку. Як тільки полковник Вільзон здобув Джанбо, подався до нього Файзаль особисто, й той обіцяв йому післати батарею гірських гармат під командою сотника Нафі-бея та кілька скорострільів Люїза. Арабів, на вид артилерії, не можна вже більше було втримати, і Файзаль підготував наступ. Як гураган, неслися араби з гір, заняли без труду полеві турецькі сторожі та станули перед бльокгавзами. Але Факрі-бей пильно берігся: негайно кинув на загрожене Бір Аббас ще три тисячі піхоти з гавбицями й полевыми гарматами. Араби йшли бравурно, особливо піхота, під проводом четаря, розвивала розстрільні, немов на вправах. Файзаль особисто провадив наступ кілька годин, але зімлів, і його мусіли віднести до шатра. Незабаром прийшов до себе, але вже було запізно: турки несподівано обложили арабів гранатами і шрапнелями. Одна граната впала коло шатра Файзала, де саме зібралися шейки на нараду. Завізвано Нафі-бея, щоби згнобив турецькі батареї. Тут Нафі-бей мусів признатися, що його старі гарматки Круппа б'ють усього на чотири кілометри, а їх обслуга навіть мріяти не може, щоби з тими пукавками посунутися на отверте місце. А між тим турки били з віддалі дванадцять кілометрів. Розлючені шейки голосно називали англійців обманцями і нездарами, а Файзаль, міцно знеохочений, наказав відворот. Потерпів важкі втрати, а його люди були виснажені. Подався ще дальше в гори, а проходів наказав пильнувати кільком меншим племенам гірняків. Вони мали й дальше грабувати запаси турків та безупинно їх непокоїти нечайними нападами. Така під'їздова війна була якраз у душі арабів.

Одначе фізична неміч Файзала йшла дивно в парі з твердою волею і його незвичайною відвагою. Для оточення, помимо всяких невдач, усе був просто чаруючий, і всі прикмети його гордого характеру зробили з нього якогось бога для арабів. Холодний розум значно перевищав його нагальність і запальчивість.

Армії Файзала ще й з другого боку грозила небезпека, й то не менша від турецької. З Рабег не доходили ніякі припаси. Вправді, кривава ворожнеча в області шеріфа втихла, в чім була велика заслуга шейка Бені-Алі, й віковічні вороги Біллі й Джугеїна, Атеїби й Агеіль мусіли жити і боротися рука в руку в армії Файзала, але все-таки поодинокі племена відносилися до себе недовірливо, а навіть

члени того самого племені береглися одні перед одними. На випадок невдачі відпадали цілі племена та старалися при тій нагоді вирівнувати давні кривди. Скористав тепер з цього Гуссеїн Мабеїріг та відмовив послуху. Рушили на нього Алі і Зеїд з Джідда на чолі двох корпусів верблючників. Оба війська станули проти себе на рівнині перед Рабег. Четареві здавалося, що ось-ось блиснуть шаблі, грянуть вистріли і закипить кривавий бій. Нараз з рядів армії Файзала висунувся вперед велитенський верблюд, що двигав на своєму хребті високу лектику на взір вежі. На ній стояли чотири арабські красуні, одягнені в коштовні строї, заручниці, нараменники та перстені, які тільки могли вмістити. Це все з ними разом мало бути здобичею переможців. Четар з зачудуванням пізнав між ними Фатіму. Що мали дівчата робити там поміж обома військами? Не допустити до бою? Верблюд затримався перед військом Мабеїріга, а Фатіма заспівала дзвінким голосом:

Сором вам з мосяжними набійницями,
Сором вам з крицевими шаблями,
Ганьба, бо на бистрих їздите конях!
Ви служите туркам, що палять ваші намети,
Ваші шаблі вас самих кладуть трупом!
А ваші коні ваші топчуть жінки й немовлята!

Нараз рушили файзалівці і вдарили на ворога. Але ворога не було. Гуссеїн Мабеїріг, з черги підкуплений турками, одначе давно непевний свого війська, втік у гори, а військо прилучилося до файзалівців, які в тріюмфальнім поході ввійшли до міста, що складалося радше з двох сіл. І чого тільки не найдено в домівках зрадливого шейка! Всю зброю, яку від кількох місяців посилали англійці, припаси, що для цілої армії Файзала могли вистарчити на два місяці.

Алі та Зеїд замешкали в Рабег і не хотіли більше рушатися з теплого гнізда, де так розкішно танцювали дівчата, а Фатіма співала, немов біль-біль-соловейко. Четар чимскорше відіслав зброю та частину припасів до Файзала й сам рушив з останнім транспортом. А нелего було йому відходити від Фатіми. На прощання останнього вечера танцювала й співала про Гутне — Квіт Бавовни. Слова ілюструвала танковими рухами. Танцювали то всі

чотири, то Фатіма сама, в спів-речитатів супроводили звуками бандур.

В арабській пісковій пустині,
Де тиша царює німа,
Ні в горах скелястих, друзійських,
Там квітів розкішних нема.
Лише у долині, де води
Євфрата до моря плывуть,
Рожеві квіти бавовни
Розкішні пахощі ллють.

І Гандж свою доню єдину
Без вагання кликав Гутне,
Бавовняний квіт — бо над нього
Що ж краще на світі цвите?
Очиці — глибока криниця,
Що воду в оазі дає,
Волосся, як небо, де місяць
В пустині піски вже зайде.

Пригадалася четареві інша красуня, геть там далеко, на півночі.

Коли четар питав пізніше Файзаль, чи оповідання про Гутне правдиве, потвердив Файзаль і інші шейки, що це все було ще не так давно. Ще живуть люди, що бачили Гутне, що мають близни від ран, з яких текла кров за очі Гутне чорнопишні.

АНГЛІЄЦЬ

При наступі на Бір Аббас ствердив четар ще раз, що з арабів піхоти, здатної добувати хоч слабкі укріплення, — не буде ніколи. Гук гармат розганяв арабів на всі вітри. Були переконані, що ділання відповідає гармідерові. Хоч смерті й не дуже боялися, та вже сама думка, що їх може розірвати граната, — а це деколи траплялося — була для них нестерпна. В розмові з англійцем дійшли, однак, до переконання, що повстання, хоч і як не велось, все-таки з'єднало випадкові гуртки принагідних розбійників у суцільну боеву силу проти турків.

— Чи оплатиться вам доставляти арабам зброю, а особливо гармати?

Англієць злегка усміхнувся:

— Наші війська, щоби в цей самий спосіб відтягнули турків, коштували би щонайменше сто разів більше. Ми це обчислили до сотика. Хто знає, чи араби не заступлять нам нашої цілої армії.

— Так! — погодився четар. — Завзятість, одушевлення племен, особливо в боєвій полосі, вказує на те, що повстання прибирає національний характер.

— Твориться нова нація, хтозна, може, й нова держава. Поняття національної свободи п'янить тих первісних людей, для нас це вже вода, яку п'ємо щодня: немає смаку.

— Що ви тепер задумете робити? — спитав Файзаль, який приступив до обидвох старшин.

— Ваше положення в горах, наскільки я розслідував, добре. Це просто рай на всякі засідки. Круті яри, тут одні дороги декуди всього на двадцять метрів широкі, поломані, з бічними стінами на триста до тисячі метрів високими, з граніту, базальту та порфіру: цього не розіб'є ніяка артилерія.

— Ах! Артилерія! — зітхнув Файзаль.

— Мушу сам про неї постаратися в Каїрі. Пораджу там заложити операційну базу десь...

— Може би, в Джанбо? — піддав Файзаль.

— Джанбо? Хай буде Джанбо. Ближче вам буде тут у горах доставляти звідтам харчі і муніцію.

— А гармати?

— Може, позискаємо вам охотників з полонених турецьких старшин. Може, дістанемо й наших активних старшин на інструкторів і помічників.

— Але, все... вертайте самі, і то якнайскорше.

— Я не жовнір і не люблю війська. Маю пильну роботу в Каїрі. Коли вже все піде добре, то, може, начальство позовить мені вас відвідати.

— Маєте якесь бажання, яке я міг би вам сповнити?

— Ще раз дякую за розкішний арабський одяг і попрошу дати мені провідників до Червоного моря.

На другий день досвіта рушив англієць з ескортою шерифів через скелісту пустелю, поберегинану тоненькими сухими руслами, немов павутинням.

Пізніше оповідав англієць четареві, що з Джанбо поїхав кораблем «Сува» до Джідда. Капітан «Суви» Бойль погорджував усіми неанглійцями, а що Льюренс був в арабському одязі, тож мав для нього денно точно

відчислених чотирнадцять слів. Поза тим безупинно студював «американську конституцію». Зате адмірал Веміс на «Евріялі», який завіз Льюренса до порту Судан, вельми цікавився арабським повстанням, випитував про всі подробиці, помагав особисто при доставках, помагав своїми корабельними гарматами, як тільки міг, позичав арабам не тільки скоростріли, але й висадні відділи. Веміс поїхав залізницею з Льюренсом до Хартуму, де перебував сірдар (головнокомандуючий) єгипетської армії сер Реджінельд Вінгейт, якому поручено теж опіку над арабським повстанням. Вінгейт дуже зрадів добрим вісткам, бо це повстання від ряду літ було його мрією. Долі Нілем поплив Льюренс до Каїра. Про цю плавбу висказувався маломовний звичайно англієць у суперлятивках:

— Це були просто вакації!

В Каїрі, як тільки взявся до рисування мап, видавання звітів з арабського фронту та звітів про турецьку армію, казав його шеф генерал Клейтон вертатися негайно до Файзаля.

— Там, у Каїрі, їм здавалося, що це так легко тягнути за собою кілька корпусів турецької армії, що мали би на меті вилапувати арабських повстанців, а тут іде все без пляну, кожний шейк робить, що хоче, воює, грабує, йде додому — зовсім до вподоби.

Але не було ради. В Джанбо перша добра вістка: араби розбили в горах більший відділ турецької кінноти і верблюдарів. Здобич. Запал. В Джанбо Абд ель Керім і його шеріфи всадили мене на порядного верблюда, й ми рушили в дорогу. Той Керім — це славний їздець: він усе намагався їхати тричі скорше, як можливо. По трьох годинах гострої їзди наші банцики розтряслися цілком. Коли я заїдав хліб і попивав його гарячою кавою, Керім завів на своїм диванику до молитви вільну борбу з одним із шеріфів, потім усі посідали й оповідали всякі історії, звичайно масні, опісля весело танцювали й реготалися. І я з ними. Божевільним темпом гнали ми дальше аж до гір. Вгору верблюди йшли дуже поволі, але зате згори, хоч вже було темно, гнав Керім на зломану голову, так, що я й не зчувся, як ми опинилися в Накль Мубарак, де знаходяться найкращі плянтації дактилів племен Джугеїна. Аж тут несподіванка! Ціла долина залита вогнями, ревом верблюдів, вистрілами й вигуками! Шеріф завів нас у якісь ворота, заложив набій у свою рушницю та, неначе пантера, зник

долі вулицею на розвід. Ніч була холодна, й наш одяг, перемочений потом після гострої їзди, спровола сушився. По півгодині вернувся Керім з вісткою, що це корпус верблюдарів Файзаля та що зараз йдемо до нього. Ми мусли, неначе плуг через тверду ріллю, перетискатися крізь товпи арабів і верблюдів. Недавно була дощева повинь, і ринь ваді Джанбо була покрита ховзьким намулом. Верблюди мусли йти дуже обережно. Безчисленні вогні засипали зовсім простору долину. Всюди лежали араби, варили каву, їли, кляли або спали, як мертві, загорнені в свої плащі. Верблюди жалібно ричали, а мули ганяли всюди з задерти-ми хвостами.

Посередині ваді, серед усього того гармідеру побачили острів супокою й тиші. Це був немов образок із тисячі і одної ночі. Неначе статуя, стояв чорний невільник з срібною лямпою в руці. Ніч була тиха, й отверте полум'я рівно світило серед важкого воздуха. У світлі клячав Маулюд і писав приказ під диктат Файзаля. Секретар читав якийсь звіт. Файзаль сидів на своїм килимі, накиненім на камені, коло нього шеріф Шараф, Кайма-Кам з Імарету і четар.

Файзаль усмішкою привітав англійця, докінчив диктувати, перепросив, що прийняття випало без формальностей, та кивнув невільникам, щоб відійшли. Нечайно пригнався сполоханий верблюд, що з диким ревом мчався просто на Файзаля. Маулюд схопив за уздечку, щоби його затримати, але верблюд поволік Маулюда, а при тім ціла його ноша, яких 300 кг сіна, немов лявіна, розсипалася на цільний гурт.

— Алляхові дяка, — сказав поважно Файзаль, — що це не масло, ні міхи з золотом.

Відтак Файзаль почав пояснити англійцеві зміну в положенню. По першій удачі араби стали дуже необережні, й турки бічними стежками обійшли заставу в ваді Сафра, й напали на неї ззаду. Плем'я Гарб розсипалося у паніці, неначе листя під час бурі, й по двох-трьох пробивалися ченез турків тільки їм відомими стежками. Турецька кіннота зовсім вирідно впала тепер несподівано на передню сторожу під проводом еміра Зеїда, брата Файзаля, розбила її, й араби, неначе газелі, кинулися до утечі в напрямі Джанбо. Файзаль зі своїми п'ятьма тисячами верблюдів кинувся сюди, щоби стягнути на себе увагу турків, стримати їх ще два-три дні, а за той час укріпити Джанбо.

Десь аж до четвертої рано полагоджував Файзаль звіти, просьби й нарікання; за той час табір успокоївся; втомлені звірі й люди позасипляли, холод і вогкість пройняв усіх до костей, ранішня мряка накинула на землю свій вогкий серпанок, всі з'їли тепер по жмінці дактилів та простягнулися на вогкім диванику. Четар бачив ще, як вартові накрили обережно сплячого Файзаля своїми плащами. Старшинам дуже придалось принесене верблюдом сіно. Але лиш півгодини вдавали, ще сплять, холод так проймав їх до кости, тож радше встали, виконували принагідні вправи, назбирали пальмових сухарів та розложили ватру. Тепло і гаряча чорна кава смакували чудово.

— Розкішна річ такий вогкий холод, — буркнув англієць. Всі витріщили на нього здивовані очі.

— А так, бо аж тепер ціниться тепло, — закінчив англієць.

За цю правду його відповідно збоксовано. З усіх боків приходили гінці з вістями, що турки наступають. Грозилася паніка, тож Файзаль казав ударити в бубни. Всі сідали і в'ючили верблюди. На другий знак усі посідали на верблюдів та рушили направо і ліво. Широкою дорогою, що в той спосіб утворилась, їхав Файзаль на своїй клячі зі своєю прибічною сторожею.

Крок за Файзалем їхав Шарраф, потім Алі з Недж, хорунжий, могутньої будови тіла вагабіт, прегарно убраний зі соколиним обличчям, на особливо поставнім верблюді. За ним їхала товпа старшин, шеріфів, шейків та невільників, разом яких вісімсот люда. Три дні змінювали безупинно місце побуту, кидалися то назустріч ворогові, то відступали, і в тих днях тривоги, коли відпали племена північних гарб, коли долучилися різні втрати в людях та воєнним виряді, блиснув Файзаль своїм дійсним величним характером. З безмежною терпеливістю вислухував усі скарги, не відправив з нічим навіть найнужденнішого погонича. Зрідка заступав його Шарраф або Фаіз. Спільні жалі виводили гурти арабів у той спосіб, що в пітьмі обсідали шатро Файзаля і починали многострофний хорівий спів.

Файзаль умів влити навіть найбільше пригнобленим довір'я у власні сили.

Коли прийшов післанець від Зеїда, щоби знати звіт із поразення, висміяв його Файзаль і казав зачекати. Тим часом прийняв шейків Гарб і Агеїль, яких неухага спричинила

ціле те нещастя. Ах, як умів їх натягати! Шейки прямо не знали, кули дівати свої очі, та клялися на всі святощі, що вдруге турки їх не захоплять, як дітей.

Тоді казав Файзаль зняти зі свого шатра хоругов, знак, що тепер прийшла черга на маловажні приватні справи, і закликав післанця.

Англієць шепнув до старшини:

— А знаєте, тепер побачите, що то значить слово Файзаль!

— А що саме? — запитав четар.

Але Файзаль зробив місце на своєму диванику і сказав до післанця:

— Ходи. Розповідж ще дещо про свої ночі та інші чудові геройські діла. От, нехай посміємося. — Сказав це таким гарним, дзвінким, мельодійним голосом, що всі розсміялися.

А між тим треба було спішно взятися укріплювати Джанбо, бо турки натискали міцно, а радше було відійти добровільно на ліпші позиції, чим утікати в паніці. Поїхав туди Льоренс на гарнім темно-бурім верблюді через гори Агіза, бо пряма дорога була вже загрожена турецькими стежками. Над раном по утяжливій дорозі дібралися до Джанбо, і Льоренс, розбитий триденним переходом та безупинними алярмами, положився на першій-ліпшій лавці, щоби вже раз нарешті виспатися. Але не встиг положитися, як збудив його вартовий.

— Сіди, ходи скоро, йде шеріф Зеїд з побитими відділами.

Треба було подивитися. Їх було яких вісімсот. Ішли тихо, але зовсім не були пригноблені. Як тільки в'їхали до міста, звернувся Зеїд до губернатора Абдіель Кадіра, що їхав побіч нього:

— Що я бачу! Місто дуже занедбане! Зараз зателеграфую до батька по сорок мулярів, щоби поправили принайменше публичні будівлі!

І зробив це дійсно. Льоренс передусім звернувся телеграфічно до капітана Бойля (як найстаршого фльотовика на Червонім морі), що Джанбо поважно загрожене. Бойль відповів, що ціла його фльота буде небавом у Джанбо. Всі тим незвичайно втішилися, бо турки ось-ось ціле повстання могли скупати в Червонім морю, а ледви чи чудо Мойсеєве повторилося би у тім місці й з тими людьми. Бо ось уже на другий день прибіг післанець від Файзаля з

вісткою, що біда, а там надтягнув і Файзаль. Льоренс прийняв його в медінській брамі світливим апаратом і помітив, що армія Файзала числить усього яких дві тисячі війська. Бракувало особливо племені Джугеїна. Пахло втечею чи навіть зрадою. Льоренсові закрутилося в голові. Чи ж це остання дія повстання? Поспішив до Файзала.

По чорній каві розказував Файзаль, що лучилося: «Турки натиснули трьома куренями піхоти та верблюдарями й заняли Накль Мубарак, де я не встиг ще усадовитися. Я післав на ліве крило плем'я Джугеїна, і воно зачало відтискати турків, моя середина і праве крило почали окружати турків, що засипували нас стрільними із сімох далеконосних гармат. Але ми тим разом мали артилерію». Файзаль якось дивно всміхнувся. Про ту артилерію говорив пізніше її командант Разім, бувший шеф батареї в турецькій армії. Це були два старі доробала без мірників, далекомірів і бездимного пороху. Стрільна ще з часів бурської війни вибухали деколи в люфі, а ще частіше не вибухали зовсім. Разім аж за живіт тримався на вид такого способу воювання, зате араби, що бачили таке вдоволення команданта, набрали відваги.

— На Аллаха! — сказав один. — Це правдиві гармати, ті гудуть!

Разім присягав, що турки кладуться цілими покосами, а араби рушили живі до наступу. Здавалося, туркам буде біда, аж знечев'я ліве крило спинилося, завернуло і в непорядку вернуло до табору. Файзаль погальопував до Разіма, гукнув йому, що Джугеїна втекли, нехай спасає гармати. Разім від'їхав, файзалівці за ним і з Файзалем в задній сторожі рушили до Джанбо.

Джугеїнівців wraz з їх провідником шеріфом Абд ель Керімом і турків оставили на полі бою.

Ціла хата кляла тепер напереміну обидвох зрадників, і коли проклонів нікуди вже було степенувати, передерся Абд ель Керім через гурт невірників, приступив до Файзала, поцілував у привіт його шнур на голові й присів до старшини. Файзаль витріщив на нього очі й вицідив за довгу хвилину:

— А то як?

А на це Керім:

— Дивуюся, чого це ви так усі повтікали? Я й брат мусіли самі цілу ніч битися з турками без гармат і набобів, і коли вже нас турки почали обходити, мусіли від-

ступити. Мій брат якраз уходить із половиною війська в місто.

Файзаль усе ще не вийшов із здивування:

— А чого ж ви вийшли з половини бою до табору?

— Тому, щоби зварити собі горщик кави. Ми билися від ранку, під вечір втомилися і мали велику спрагу.

Коли вже всі викачалися і прийшли трохи зі сміху до себе, пішли поглянути, що можна би зробити для оброну міста.

Джанбо лежить на коралевім півострові, яких 6 м понад поземом моря, облите з двох сторін водою. Від сторони суходолу піски й мокравина без ніяких корчів, без ніякої питної води. Під ослоною гармат і скорострільів удень не до добуття. Через день приплило до Джанбо п'ять воєнних кораблів капітана Бойля. Вечором почалася гра рефлекторів. Гармати вигідно могли взяти усе передпілля під острій обстріл. Араби згорнули на скору руку порядний вал, що забезпечував добре проти крісового від біди і легкогарматнього вогню. Уставлено, де можна, скорострїли, протягнуто дещо кільчастих дротів — модерного вигляду. Все те зроблено серед вигуків, стрілянини (із радости) і дикого одушевлення, але як тільки стемніло, всі пішли спати до хат. В одинадцятій год. передні сторожі підняли тревогу: надходили турки. Рефлектори почали живу гру. Араби тихенько, без одного стрілу, заняли призначені становища. Але турки не напали.

— Де ж турки? — цікавився остаточно Файзаль.

— Мабуть, злякалися воєнних кораблів, — завважив Маулюд.

— От би тепер виспатися! — зітхнув четар.

— Іду на корабель, — сказав Льоренс і додав по хвилині: — А де ж Фатіма?

Наче тінь заснувала обличчя усіх.

Гуссеїн Мабейріг нічю нагрянув на Рабег, захопив Фатіму й як невірницю потягнув у гори, а звідтам до турків.

НА ПІВНІЧ

Четар мусів подивляти холонокровність англійця: турки не нападали, тому пішов спати на корабель, де йому ніхто не перешкоджав, і вернувся за вісім годин, не

тільки виспаний, але й з новими рішучими замислами, що дотеперішню програму мали повернути в перемогу. Як тільки прибув полковник Вільзон, Файзаль скликав воєнну нараду.

Нарада тривала десять хвилин.

Перед відходом закликав Файзаль старшин та радився, як найрадіше видобути Фатіму, якій завдячував світлу перемогу над Мабейрігом і чимало радісних хвилювань. На окуп Мабейріг, певно, не пристане — треба було або відібрати її силою, при чім не обійшлося би без пролиття крові, або хитрістю. Маулюд був за силою, англієць таки радив пробувати окупу, лише четар радив видобути її підступом.

— Зробіть усі три, як хочете, — усміхнувся остаточно Файзаль. — Найрадіше вживте всіх трьох способів рівночасно. Робіть скоренько, так, щоби ми могли разом побіжно вмашерувати до Ведж.

— А далеко то принайменше до того Ведж? — запитав четар.

— Ех, що там, дрібничка, яких десять маршів.

— Триста кілометрів, — зітхнув четар. — Та догонимо з певністю.

— Ні! — сказав англієць. — Ще краще ми будемо в Ведж на вас чекати.

Цей чисто англійський дотеп забавив усіх незвичайно.

— Але хто заступить вас тут? — запитався четар англійця.

— Полковник Ньюкам уже іменованій шефом нашої військової місії у Геджасі, — ані один м'яз не здригнувся на гладкім, засмаленім сонцем обличчі англійця.

На другий день (дня 3 січня 1917, як це собі четар записав у щоденнику) вирушила ціла армія Файзала на північ. Раннім ранком до зорі роздалась трубка — знак вимаршу. Всі приготування були викінчені ще вчора. Невільники зняли шатро Файзала. Всі пішли до верблюдів, що осідлані й навантажені лежали довкруги шатра. Тарабанщик, що стояв коло ібн Дакіля, команданта прибічної сторожі, вдарив шість-сім разів у великий бубон. Всі втихли і гляділи на Файзала. Він саме скінчив розмову з Абдель Керімом, встав з дивану, підійшов до свого геджана, якого тримав невольник, станувши йому ногою на передню підігнену ногу, хопив руками обидві головки сідла, опер коліно о бік верхівця і сказав голосно:

— Хай нас Аллах провадить!

Невольник пустив верблюда, що жваво скочив на рівні ноги. В тій хвилині переложив Файзаль ногу на другу сторону, поправив одягу й плащ та сів вигідно. Всі інші сідали на верблюдів, що вставали тихо, як це личить добре вихованим верховим верблюдицям. Тільки деякі жалібно стогнали або ричали. Зразу побігли верблюди дуже скоро, так, що треба було їх стримувати та міцно триматися сідла. Коли зрівналися з Файзалем, поклепували верблюдів долонею по голові та опирали босі ноги на лопатки. Ціла прибічна сторожа їхала вісімкама за штабом. Частина виступила вперед по обидва боки походу. Ціла армія п'ять тисяч верблюдів і п'ять тисяч піхоти — чекала поки що по обидвох боках дороги. Файзаль гукав їм весело «Салям алейкум», і шеїки відділів відповідали поважно: «Алейкум салям» та давали знаки своїм відділам прилучитися до походу. За чолом походу тягнувся безконечний вуж верблюдів, коней і піхоти. Сонце зішло ярко, але було дуже свіжо, і четар шохвилі оглядався на армію та не міг їй начудуватися.

Помітив це Файзаль і промовив до виправців, так голосно, як тільки міг:

— Ег! Ось станьте збоку та придивіться походові докладно.

На це тільки й чекали. Ціла армія підходила до горбка, де стояв гурток, і сходила скоренько вниз крутою стежкою в вогке русло потоку.

Попереду їхав Файзаль, увесь у білім, немов ангел, як подумав четар, побіч Шарраф у ярко-червонім гаїку на голові й гenna червоної одежі та плащі, за ними три блідо-червоні стяги, обиті золотими цвяхами, тарабанщики, що вибивали марша, рівні ряди дванадцяти соток верблюдів прибічної сторожі, у всіх хустки на голові всяких можливих колірив, упряж і верхівці добірної якості. Всі вони належали до племені Агеіль, яких було звербував ібн Дакіль на поміч туркам, але як тільки вибухло повстання, прилучився до нього враз зі своїми людьми.

За ними йшли табори й товпи напівдиких бедуїнів, що не признавали ніякої карності, не любили порядку, йшли в біл, коли хотіли, нападали й грабували, кого хотіли.

Не вспів Файзаль відмашерувати на північ, як з Медіни прибув гурт арабів з вісткою; що турки знову хо-

чуть заняти Джанбо. Приїхав на їх чолі шеріф Назір, передтеча повстання. Це він вистрілив перший набій до турків у Медіні, і йому судилося вистрілити й останній в Мусеміє на північ від Алеппо, в день, коли турки просили завішення зброї.

Скликано нашвидко коротку воєнну нараду, у висліді якої виїхав шеріф Назір до Файзаля, щоби заохотити його до дальшої виправи на Ведж, помчав гонець до Абдулли, щоби зараз натиснув на Медіну, а чимскорше опорожнити Джанбо зі всіх військових припасів. Бойль — джінджер Бойль — як його називали англійці, рудоволосий, загонистий капітан, мигом при допомозі кількесот арабів з племені Гарб і Джугеїна спакував увесь магазин на «Гардіндж», індійський транспортовець з великими брамами здовж водної лінії. Там зложено вісім тисяч крісів, три мільйони набоїв, тисячі шрапнелів і гранат, гори рижую муки, одіння, пороху й бочки з бензиною. Вкінці наладовано цілу залого, арабів, що мали враз з моряками нападти на Ведж від суші з півночі, і бочки з водою для армії Файзаля. Араби й моряки працювали, як чорти. Це був той самий англієць, що в пух і прах розбив форти в Ум Ледж зі своїх корабельних гармат.

Коли шеріф Назір відїздив на своїх верблюдах, звернувся ще до старшин і спитав знехотя:

— А чули ви про Гуссеїна Мабеїріґа?

Четар аж кинувся з нетерплячки і вже й уста отворив, але англієць, немов прочуваючи, положив йому непомітно руку на плече і сказав:

— Нічого нас якийсь там Мабеїріґ не обходить!

Тепер кинувся шеріф Назір.

— А то осли! То ви не чули про нього? Таж про нього і Фатіму говорить ціла Арабія. А, правда, ви не араби. Знайте, отже, що Мабеїріґ не удався до Медіни. В той спосіб хотів змилити погоню. Пішов з Фатімою до... — і повернув верблюда, щоби їхати дальше.

Четар хотів уже бігти за ним і просити, щоби сказав, але англієць сказав спокійно:

— До Семна, про це ж, прецінь, усі знають.

— Усі знають? — перепитав шеріф. — Ніхто не знає.

Щонайвище, можна би цього догадуватися. — І пустив верблюда повним бігом. Білий геджін Мазір (малий вихор) оправдував своє ймення.

— Ну, — сказав англієць, — в той спосіб ми в можливо

найкоротшим часі довідались про Фатіму. А тепер треба ще лише в можливо найкоротшим часі до неї дістатися. Із коминів на «Гардіндж» ішов густий дим. Корабель ось-ось мав відчалювати.

— Ану, до пристані. Тих сто англ. миль перебудемо на пароході, куди скорше, чим Файзаль верблюдами.

Гурток помчав повним гоном до пристані, даючи ще здалека знаки хустками. Прибули саме в час, коли корабель починав уже відчалювати.

Командант корабля здивувався немало, коли заявили, що їдуть з ним, та просили тримати курс до Ум Ледж.

— Ум Ледж, то Ум Ледж! — сказав спокійно командант. — Зараз там будемо! — і повною силою пари пустив машину.

Але корабель витискав усього яких 18 км на годину, і ледви по заході сонця станули проти темного берега.

До Ум Ледж здовж берега ціле населення було прихильне Файзалеві. Дальше на північ деякі місцевости були ще обсажені турками, отже, з конечности симпатизували з ними. Розвідники Файзаля, як казав шейк, уже тут були. Файзаль за два дні повинен би бути на місці. У всякім разі турки відсувались або в напрямі до залізничного шляху на схід, або на північ.

— Чи приходили які втікачі в півдня? — запитав загально англієць.

— Ні, від часу, як «англієць із двома коинами» збомбардував форт, ніяких чужинців місто не гостило.

— То значить, — сказав пізніше англієць до товаришів, коли вже вийшли з хати гостинного шейка, — не мусить про все знати, або як знає, не мусить говорити, бо Мабеїріґ має усюди своїх приятелів, а його золото також не без вартости.

Але коли в одинокім хані теж нічого не знали, треба було вважати за певне, що втікачів із Рабер тут не було.

— Ще не було? — кинув пригноблено Маулюд. — Сумнівно, чи зненавиджений Мабеїріґ відважився би так поволі посувати перед Файзалем.

— Знаєте що, — предложив Гуссеїн, — де як де, але на слід утікачів попадемо в Бір ель Вагеїді.

І всі на це згодилися. Переночували, а радше перемучилися в хані і досвіта були вже в дорозі. Подорож не була утяжлива. Верблюди йшли гладко по твердих піскових

склонах, хвилястих надмах, голих хребтах, але порослих у впадинах густо корчами й на вогкіших місцях де-не-де скупими пальмами. По дошках грудня в усіх заглибинах кинулася рости трава, очевидно, лиш поодинокі стебла поміж камінням, так що з сідла просто вниз трави не було видно, зате коли було глянути здовж долинки під гострим кутом, то помічалось свіжий блідо-зелений відтінок на сірім та бурім каменистім підложі. Де-не-де трава була густіша, і верблюди подорожних спасали її з приємністю.

День розпочинався чудово весняний, нічого не нагадувало війни і нечаяно десь здалека бахнув вистріл. Вигідні досі подорожні стрепенулися, покидали свої мрії та надії і перемінилися в жовнірів.

— Недалеко вже до Керниці ель Вагеїді, — прошептав чомусь Гуссеїн.

— Ледви чи там застанемо турків, — додавав відваги Маулюд.

— Ну, якась там стежа.

— Все-таки навіть невеличка стежа може нас як не виправити на тамтой світ, то поранити нас або верблюдів, а остаточно обраувати до ниточки, — зауважив сухо англієць.

Всі спинилися.

— Піду на розвідку, — сказав англієць, — а ви зачекайте на мене в цій долині.

Англієць скинув плащ і яскравий габік, залишив усю зброю і тільки з малим бравнінгом у руці спрямувався до Керниці. Година для решти видавалася вічністю. Нараз здалека пролунав протяжний свист — довгий, короткий і довгий — умовлений знак, що можна йти. Страшний образ представився подорожним: коло криниці лежало кілька трупів, майже без одягу, з порозбиваними головами; один верблюд даремно силкувався встати. З малої рани по обидвох боках текла маленька струйка крові. Побіч верблюда лежав молодий турецький жовнір з блідим обличчям та чорними очима. Одинокий живий. Коло нього клячав англієць, і коли інші підійшли ближче, відійшов до старшин і шепнув, хоч ранений ледви чи розумів по-англійськи:

— Перестрілені легені олов'яною кулею великого калібру, без надії.

Молоденькому туркові тоненькою струйкою стікала

кров з кутика уст. Помимо загару, був смертельно блідий. Видно, що коротка розмова з англієм втомилася його, бо закашлявся, і кров пішла йому з уст сильною струєю. Скінчив.

— Що тут сталося? — спитав четар пошепки.

— Звичайна історія в пустині. Залишилася тут мала турецька стійка, що мала вже відходити на північ. Зловила кілька дезертирів, що втікали з війська. Між ними й того юнака, що там лежить. Вже мали відходити, коли з півдня над'їхав більший гурт арабів, і по короткій перепалці турки втікли, але перед тим вбили дезертирів. Той ось добіг до верблюда, і вже був би утік, але скинула його, мабуть, арабська куля.

— Так, дійсно, звичайна історія, — згодився четар, — де їх одяг?

— Га, взяли його або одні, або другі.

Турки в поспіху все-таки залишили багато річей, а араби, видно, не мали великої сили, бо навіть поважно не нападали. Турки подаліся на північ, араби на схід. В подертім шатрі найшов англієць новий ще однострій турецького жовніра, що знаменито надавався до його сухощавої постави. Але й Маулюд знайшов щось, що навело їх на певний слід. Найшов у піску коло криниці золоту бранзлету. Не улягало найменшому сумнівові: це була наручниця, яку Файзаль подарував Фатімі. Фатіма, отже, була тут, і то недавно. Хоч турки, напевно, й дуже квапилися, все-таки можна їх було до вечора дігнати. Заходило тільки питання, чи шейк Мабеїріг з Фатімою був тут перед турками, чи рівночасно з ними. На це питання ніхто не вмів відповісти. По слідах видно було, що турків було около десяти на добрих верблюдах, що йшли кроком правдивих геджівів.

— Маю думку, — сказав англієць. — Переберуся за турка й піду до турків на розвідку. До Семна всього п'ятнадцять англійських миль. Де як де, але там довідаюся про Мабеїріга. Для вас буду залишати карточки в піску.

Коли верблюди дещо відпочали й напоїлися, англієць від'їхав на північний захід, а кілька годин пізніше рушила й решта.

Невеселі думки снував четар, який не привик був ще бачити смерть молодих, здорових людей, а турок міг мати найвище двадцять літ. Мовчки їхав і Маулюд. Один

тільки Гуссеїн говорив пильно, а коли помітив, що його ніхто не слухає, почав сам собі співати. Верблюди йшли за машисто, а їх кроки майже нечутно шелестіли по м'ягким піску. Четареві все здавалося, що за ним гонить смерть і ось-ось має схопити за карк. Тільки силою волі стримувався, щоби не оглядатися. Все-таки мало що не звалився з сідла, коли близенько грянув вистріл. Але не був це напад степових розбійників, ані турків. Це Гуссеїн з браку ліпшої ціли повалив газелю і зараз узявся, щоби перемінити її в печеню. В пустині м'ясо газелі — це найцінніший дар Алляха, гідний раю Магомета. І дійсно, мусіли це четар і Маулуд потвердити не так з огляду на рай, де ще досі не були, як з огляду на м'ясо. Гуссеїн пояснив при цьому, що м'ясо газелі навіть у бідних на пашу і воду околицях дає жирну й м'ягеньку печеню. Гуссеїн не міг нахвалитися печені, якої сам один старабанів чертку. Гарний шматок заховав четар для англійця. Коли запили дрібку солонавою водою, пустилися в дальшу дорогу попри довгий ярк з ляви. На полудне прибули до Семна, маленької бази, де вже не застали англійця. Зате перед оазою в піску найшли лист, зазначений кругом у піску з двома поперечними патичками, де коротко писав, що поїхав далше, бо думає під вечір дігнати Мабеїріга і Фатіму.

Як забилися серця обидвох юнаків на звук того імені!

Турки покинули вже оазу, тож рішили їхати дальше до Абу Церейба.

— Як далеко до того Абу? — спитав четар.

— Але ж рукою подати, — сказав Гуссеїн. — Всього на-всього дві долоні.

— Це не є міра! — застогнав Маулуд. — Ви тут не знаєте іншої міри, як півдня, і віддалі, як день ходу. А день ходу триває шість або й шістьнадцять годин!

— А так, — боронився Гуссеїн, — коли керниця висохне або якась каравана вит'є усю воду, то треба йти дальше, хоч би й шістьнадцять годин.

— Це щось так, як у наших гуцулів, — подумав собі четар. — В них теж одна міра «недалічко», а як дальше, то «май, май», а йти можна півгодини або й кілька днів.

Заночували-таки коло джерела, бо треба було надіятися передної сторожі Файзаля. Всі вартували по черзі по дві години, однак ніч пройшла спокійно. Досвіта змерз-

ли порядно, бо вогка мряка покрила землю і з півночі подув не холодний, але таки зимний вихор. Провідник зварив каву, і всі з приємністю пили солодкий гарячий напиток та закусували паляничками, спеченими в гарячій попелі. Тісто замінив особисто Гуссеїн таки на своїм плащі, мабуть, для ліпшого смаку. Що як що, але свіжі дактилі, сочисті й солодкі, смакували всім. Не встигли поспізнати і загрітися легкою бійкою на кулачки, коли нечайно мряка розійшлася і сояце показалося у всій своїй величі. Помимо сонця, погода була весела, лагідно-холодна. Дорога була добра, п'ять до десяти кілометрів наліво було Червоне море, що інколи проблискувало вузькою смужкою.

— Йдемо тепер через пасовиська племені Біллі, але вони всі посунулися тепер на схід, а до моря сходять аж під літо.

Іхали чимраз скорше, щоби дігнати англійця, але не могли його дігнати, а що й карток більше не знаходилося, викупалися, повечеряли та по короткім відпочинку рішили їхати дальше, щоби таки дігнати товариша.

Ясно світив місяць, коли десь під північ дібралися до ваді Гальд, долини, широкої на дванадцять кілометрів, що брала свій початок геть далеко, високо в горах.

Затрималися аж над отвертою водою, де розсідані верблюди напилися досхочу, а подорожні розложили гарненьку ватру, зварили каву та розложилися на грубих покривалах. Вартували по черзі, але до світанку нічого не трапилося. Всі розмови оберталися довкруги їх пропавшого товариша. Де він і що з ним? Всі були переконані, що коли не притрапилося йому яке нещастя, то дасть собі раду. Все-таки рішили поспішитися. Досвіта збудив їх міцний холод і вогка мряка, пригнана гострим вітром з півночі. По гарячій чаю з цинамоном і цукром густоти сиропу рушили дальше.

Четар написав до Файзаля звіт, повідомляв, що бачив на морі дим з пароходів, які вже підплили до Гальд, та радив розділити армію на кілька відділів; щоби напасти на Ведж зі всіх боків. Один з пастухів обіцяв доставити письмо в якнайкоротшому часі. Тепер мусіли переходити один доплив Гамду за другим. Уся сіра, смагана вітром рівнина була, немов бабуся зморшками, покрита безчисленними вузькими, зі стрімкими берегами проваллями, з каменистим дном. Дощі протягом віків повимивали їх у глини. Хоч

і як прикро було переїздити через ті «ваді», однак там, унизу не віяв вітер і був затишок, де можна було кілька хвилин відпочати. Помимо того, що на мапі було всього яких п'ятьдесят кілометрів, спотребували на цю дорогу повних десять годин, так що добилися до дороги з Елькур до Ведж уже підвечір. Тут прилучилися до гурта верблюдів, що їхали до міста, та непомітно найшлися у сумерку в місті. Тут Гуссеін повів їх до свого старого приятеля, де довідалися, що на морі появилися англійські кораблі, що ще вчора вистрілили кілька разів на форти. Гармати з форту стріляли також кілька разів на море і на північ. Видно, що там щось не в порядку. Про Фатіму і Мабеїріга не чув нічого.

Четар вийшов на місто і на площі перед палатою губернатора, гарним домиком, збудованим з коралового вапняка, як і більшість домів в усіх надбережних містах, побачив незвичайне видовище. Може, з двісті аскерів, чи не половина всієї залоги, утворили чотирикутник, і коли четар враз з іншими протиснувся ближче, вдарив бубон і на середину виступив якийсь турецький старшина з великими вусами, вельми огрядний та міцно збудований.

— Ого! Сам командант! — шептав сусід четаря, якийсь молодий ще хлопець.

Командант заговорив до жовнірів. Говорив коротко і гостро, а закінчив ось як:

— Ті прокляті англійці злигалися з тими нещкребтаними арабами. Однак вони всі нам нічого не можуть зробити. Ми, турки, могутніші від них. Коли нас тут мало, то за кілька днів прийде сюди цілий наш корпус і два корпуси алеманів. Але до того часу ми, хоробрі османі, мусимо до останньої каплі крові тримати Ведж!

Тричі гурра! Залого грімко повторила той оклик.

Враз четар помітив двох аскерів, що тримали третього зі зв'язаними руками. Коли той третій оглянувся, помітив четар з острахом, що це Льоренс! В тій хвилині й Льоренс мусів пізнати четаря, але ні один м'яз не ворохнувся на його обличчі. Четар оглянувся пильно на всі сторони і помітив недалеко Маулюда та Гуссеїна. Підійшов до них і показав очима на Льоренса.

— Треба йому допомогти до втечі, — прошептав Маулюд.

Четар чув, як мала гаряча хлоп'яча рука хопила його за руку і потягнула скоро. Обидва сховалися у тов-

пі. Здалека доходив грохот бубна, а потім ще чули грізні слова команданта:

— А для приміру, щоби ніхто не важився дезертувати...

Повернули в улличку базару і побігли кудись темними, крутими улличками.

— Хлопче, веди до пристані! — сказав четар.

— Еввет, ефенді, — відповів хлопець.

— Чи не маєш човна? — запитав нараз четар.

— Човна? — здивувався хлопець. — Ага, ти хочеш дістатися на корабель, до інглезі? Човни стоять ось тут. Навіть ключа не треба. О, шило, то чудова річ!

Попхали човен перед себе по м'ягким піску, доки не хлюпнуло в воду. Тоді вскочили в човен, четар, очевидно, замочився при тім по коліна, й Акіб повеслував жваво від пристані. Четар виняв електричну ліхтарку та зробив нею три колеса: умовлені знаки. За хвилину блиснуло з моря світло. Корабель був цілком близько. Ще здалека закричав четар:

— Гальо! Кептейн Бойль!

— Гір! — прийшла коротка відповідь.

— Фаер оп дзі тозер! Льоренс ін дейнфнер! *

Короткі слова команди, і враз гримнули корабельні гармати, аж малий Акіб перекинувся з остраху в воду. Зі свистом полетіли стрільна прямо на місто.

ЧЕРЕЗ ПУСТИНЮ

— Гей-гей! — подумав собі четар. — Таж початок травня, а спека, спека! Що би нам тепер, Маулюде, робити? Ведж заняли, турки і Мабеїріг повтікали, аж закурилося. Фатіми нема, хтозна, що там з нею у пустині сталося.

— А що могло статися, вона, певно, поїхала з Мабеїрігом і або сидить уже в Маан, або в Медіні.

— Шукай вітра в полі. Якщо в Медіні, то можна би евентуально здобути Медіну.

— А як у Маан, то напевно здобудемо Маан, — з кпинами перервав Маулюд.

* Вогонь на місто! Льоренс у небезпеці!

— Саме наші араби без гармат підуть здобувати Медину.

— Ну, нам не треба здобувати Медину, вистарчить перервати порядно залізничу лінію, і Факрі-бей мусітиме піддатися.

— Незла гадка, — погодився Маулюд. — Ходім до Файзаля. Треба щось робити, бо тут занудимося. Навіть у шахи не можемо грати.

І дійсно, коли четар виграв у Маулюда всі гроші, не було як грати. Треба було ждати на новий похід і на нову здобичу. Поскидали сандали й босі пішли до великого табору. Гартували в той спосіб підошви на твердий камінь і спеку. Це їм за кілька тижнів удалося чудово: підошви дістали грубі й такі тверді, що могли, здавалося, ходити не тільки по тупих цвяхах, а навіть по голках. Табор розложився на коралевій лавиці. Сам верх заняли видні здалека шатра Файзаля. Наче проміні від сонця, збігали вниз широкі долинки. Там кишіли шатра Агеїлів, Атеїба, Біллі, єгиптян, гармашів. На малім майданчику розложився ярмарок, на яким усе була нестримна сутолока. Вже здалека доходив гамір, спочатку глухий, потім точно вже могли відрізнити поодинокі голоси продавців, що захвалювали все можливе: іголки, верблюди, дактилі, килими, зброю, а навіть дівчата і хлопців, продавані потайки в неволю. Невільництво в Арабії не вигасло й до сьогодні, хоча суспільне положення невольників назагал добре: вважається їх майже за членів родини. Минули базар і стрінули Льоренса, так само босого, як і вони самі.

— Галльо! — привітали його радісно. — Як там плечі?

— Можна витримати. Прямо встидаюся тепер, що я так легкодушно зімлів. А прецінь, не дістав ще навіть сто буків.

— Одного не розумію, — задумався Маулюд, — чому ви не призналися, що ви не дезертир?

— Цілком просто, хтось почав припускати, що я англієць, який підняв арабське повстання.

— Ну...

— О, дуже просто, моя голова ціниться тепер доволі високо. Коло стовпа, де я стояв, висів плякат із мдеою, скажім цілком безсторонно, доброю світлиною — і підписом самого Факрі-бея.

— Чому ж він повісив там вашу світлину? — зацікавився четар.

— Бо мене ще не повісив, але коли б хто допоміг йому в тому, — о, для того щедрий Факрі дає сейчас і власноручно п'ять тисяч фунтів.

— Та, це ж цілий маєток! — аж крикнув Маулюд.

— Псі! Тільки не кажіть того так голосно. А не то моя голова готова буде помандрувати, забувши навіть про ноги. Знаєте, та арабська голова доводить мене часто до неймовірного прямо гадок. Прямо соромно мені перед самим собою, що я аж так до них зовнішно подібний. Коли я нераз був серед муринів і дивився на їх дикунські забави, то одно лиш мене потішало: їх лица так не подібні до наших.

Четар і Маулюд зглянулися.

— Ви сьогодні ще не в гуморі. Ми хочемо запропонувати Файзалеві, щоби вирудив малий експедиційний корпус та перервав залізницю, і то стало. Коли займемо, от хоч би... — четар задумався на хвилину.

— Муадам, — піддав англієць.

— Так якби мені з язика зняли, тоді Факрі-бей скапитулює.

— Це чудова гадка, — погодився англієць, — але її переведення коштувало би нас задорого.

— Вас? Задорого? — не повірив Маулюд.

— Нас, то значить Англію. Добре перервана, помимо наших літаків, панцирних самоходів та скорострільів, не обійдеться без значних жертв у людях. Число около тисячі вбитих і яких 4000 ранених. Не забувайте, що Факрі-бей знає, що ми хочемо напасти на Муадам. Про це говорять усі араби. Навіть його розвідники. І Муадам укріплене в залізобетон. Панцирні поїзди миттю довезуть гармати і німців із обидвох боків. Отже, нечайно Муадаму не захопимо. Але припустім на хвилину, що ми дійсно захопили Муадам, ваша бравурова піхота, — звернувся до четаря, — зайняла стацію й укріпилася там так, що всі наступли від сторони Медини і з півночі не повелися. Факрі-бей піддався. То, думаєте, що ми на тім щось виграємо? Ми мусіли би годувати тих десять тисяч у Єгипті та ще й сторожити. — Англієць розговорився.

Видно, за час недуги пильно обдумав усі подробиці дальшої акції. Старшини набрали переконання, що хто

як хто, але той непоказний чоловік доведе справу до кінця.

— Ходім до Файзалья!

І усі три почали продиратися поміж шатра Агеїлів. Шатра Файзалья зросли в числі. До звичайних подорожних полотен прибули великі парадні шатра, де Файзаль приймав достойних гостей, шатра для штабу, гостей, слуг. Зближались від сторони суші й впали на тісний гурток арабів, які завзято над чимсь диспутували.

— А що там таке? — гукнув Маулюд.

Спершу ніхто не звернув на нього уваги, всі були пильно заняті.

— Гей! Чи ви доглухли? — гукнув юнак.

Один агеїль пізнав ад'ютанта, оглянувся і буркнув нехотя:

— Та от, найшли бомбу, яку кинув англієць, як ще тут були турки, й ми її розбираємо.

— Залишіть її! — ревноу Маулюд і хотів кинутися вперед, але вже було запізно.

Оглушаючий рев, гураган перевернув усіх догори ногами, а коли прийшли до себе, посипалися руки й ноги, полотна були густо заляпані кров'ю, а кількох арабів стогнало важко.

— Що сталося? — запитав Файзаль, який виглянув із шатра.

— Звичайна історія, — відповів за всіх англієць. — Бавилися бомбою.

Файзаль оглянув побоєвище.

— Чудова бомба! Прийдегься змінити шатра!

І видав невільникам відповідні прикази. Очевидно, що невільникам шкода було палити гарні нові шатра, вимили тільки, а плями під палким сонцем скоро облізли.

В шатрі Файзалья йшла жива розмова. Файзаль тиснув на якийсь великий крок, який підняв би його повагу в цілій Арабії, Сирії та Палестині. Але холодний англієць вилив йому ведро води на голову.

— Невправлені на європейський лад війська не можуть нападати на укріплені становища, бо це вимагає повного зіграння піхоти, скоростріль, бомбометів, панцирних самоходів та літаків. Та й саме добування могло би потривати й тиждень, від Бьокгавзу до Бьокгавзу. Але й до витривалості оборони, як це ми нераз бачили, наші кочівники не придатні: в них надто запальний, непостійний харак-

тер. Але що найважливіше, при цім усім ми не використаємо тих талантів, якими так щедро обділив нас Аллях!

Англієць мусів добру хвилину спочати. Розважував кожне слово. Хотів переконати Файзалья й арабських полководців.

— Таж ми виграємо війну без боїв і без великих жертв. Ми маємо витривалість, довір'я у власні сили і бравурофу відвагу, а що найважливіше — знаємо кожну п'ядь землі. Наші прихильники просякнули цілий край. Приятелів, що тільки ждуть на нас, маємо не тільки в цілій пустині аж до Евфрату, але й по всіх містах, в Єрусалимі й Дамаску. Араби здобудуть власну державу.

Знову довга павза. Вкінці ефектовне закінчення:

— Наші маленькі відділи в сотнях місць рівночасно підгризатимуть турків на цілій лінії від Медіни до Маан. І щоби боронити тих п'ятьсот англійських миль*, мусять турки утримувати тут цілу армію. А коли впаде Єрусалим і Дамаск...

Дамаск! То слово могло зелектризувати всіх арабів! На звук того слова всі були згори рішені зробити все, що скаже англієць.

— Га, в такім разі до праці! — гукнув Файзаль. — Сьогодні Джугеїна відходять до брата Абдулли до ваді Аїс, щоби Факрі-бей не міг спати вночі!

— Ми, — сказав Ньюкам за себе і полковника Горнбі, — з малими відділами йдемо рвати залізницю.

— Я, — сказав четар, — як тільки Бойль здобуде кріпость Акаба, полечу там на літаку і теж буду коло Мудоввара.

Поли шатра відхилилися, і ввійшов Бойль.

По звичайних привітах запитав його Льоренс:

— Як там Акаба?

— Стоїть!

Це значило, що гармати фортів тої кріпости прогналі кораблі Бойля. Мав заслабі гармати. Наступила прикра мовчанка. Знадвору почулися крики, й до намету, наче газеля, вбіг ібн Дакіль та впав на найближчу подушку. Його груди ходили важко. Ледви міг ухопити воздух. Коли всі ще витріщували на нього очі та чекали на пояснення, крики знадвору згусли, впали вистріли й імення ібн Дакіль з погрозою носилося воздухом.

* Прибл. 800 км.

— Ах, то твої Агеїлі! — усміхнувся Файзаль. — Пересолив ти їм, мабуть, своєю карністю. Ти все забуваєш, що то не європейці! Кажі, що сталося?

— Бунт! — простогнав ібн Дакіль.

Файзаль гукнув:

— Прибічна сторожа! — і босий, як був, схопив свою дорогоцінну шаблю і, наче буря, кинувся із шатра.

Всі поспішили за ним. Бунтівники на його вид спинилися. Але Файзаль уже був лютий. Плазом почав лупити і пігнав перед собою цілу купу. Але в таборі Агеїлів стояло ціле пекло. Шатра ібн Дакіля були перевернені, майно розграблене, а невільники побиті на kwasне яблуко. Файзаль сів на коня і на чолі гвардії кинувся на бунтівників. Стратував кількох крикунів, а коли Агеїлі хотіли кинути ся на Атеїба, щоби вирівнати з ними якийсь старий рахунок, прибічна сторожа почала ударами шабель відтискати їх до моря. Стрілянина устала скоро, бо Файзаль за кожний стріл із рушниць казав пустити в них одну світляну ракету. До вечора сиділи по шию в воді, а тоді на ціле плем'я наложив Файзаль грошеву кару, провідники дістали по двадцять буків, але Агеїлі випросили собі нового вождя.

Не вспіло ще заспокоїтися і всі вертали вже до своїх шатер, коли одно шатро, призначене для гостей, почало горіти. Зайнялося, мабуть, від забутої люльки. В нім спали свіжо прибувші гості, а шатро горіло так скоро, що заки побудилися і вибігли, трьох із них міцно попарилося.

Величезна радість запанувала в таборі: шатро дійсно горіло величаво. Всі ричали з радості, прилучилися навіть Агеїлі. Коли вже все спопеліло, пригадали собі любих гостей, що не могли рушатися, і спровадили до них англійського лікаря.

— А то що за день? — бурчав Файзаль. — Тут бунт...

— Ну, як там? — запитав Маулюда, що вертав саме зі шпиталю.

— Легесенько, — запевнив прибічник. — Двох убитих і тридцять ранених.

— Лишень? — зачудувався Файзаль. — А здавалося, що ми лупили таки порядно.

Але день мав принести ще й радісну хвилину. Вже віддавна старався Файзаль позискати найславнішого лицаря північної Арабії, незмірної відваги шеїка племені Абу Таї, старого Ауда. Кілька днів тому прийшов від нього в посольстві ібн Зааль, поцілував Файзалеви руку,

раз за Ауда, раз за себе, та передав від дядька привіт. Файзаль дуже тим утішився, але цього було мало, Льоренс наставляв, що із Ауда треба поговорити особисто, без цього не можна на того кочівника числити. Всі рахунки були надто непевні. Тому Файзаль відповів послові:

— Тишиться моє серце, що славетний лицар Ауда питає, які мої прикази, але перекажи йому, що не скорше втишиться наше бажання, аж наші очі побачать світло його очей тут, у Ведж. — І відпустив посла з багатими дарами і ще багатшими обіцянками.

При каві прийшли до табору п'ять шеїків племені Шерарат з пустині на схід від Тебук і принесли в дарі струсині пір'я, яких там є багато, потім зголосили невільники вождів племені Говеїтат з околиць Маану. Тоді прийшов посол від племені Руальців, син шеїка Нурі Шалаяна. Це все вказувало, що повстання поширювалося. Користи з тих надбань поки що не було жадної. Безпосередню користь на найближчу мету міг принести тільки Абу Таї. По дорогах до Ведж кишіло тепер від послів і шеїків. Це заохочувало до більшої підприємливості малодушних, особливо пасивні досі Білли рвалися до війни. Всі новонадбані мусіли присягати на коран у руках Файзала!

— Оставати, коли він остає, йти, коли він іде, не слухати турків, приязно відноситися до кожного араба, чи будь він із Багдаду, Алеппо, Сирії або кочівник чистої крові, та дати до розпорядимості життя, родину і майно.

А завести мир поміж ворогуючими племенами — це було важке завдання. Аж тут показалося, кілька вже підготовив старий шеїк. Ворожі племена мусіли ставитися перед обличчя Файзала та класти на вагу свої провини. Не тільки четар, але й англієць мусіли подивляти правоту характеру Файзала. З безмірною терпеливістю вислухував усі скарги. Якнайточніше вирівнував зиск і втрату. Дуже часто виплачував решту зі свого приватного маєтку. Ніколи не випустив недокінченої справи, не видав хитроумного рішення, що скорше чи пізніше мусіло довести до нового спору. І ні один араб не оспорював засуду. Своім розумом, основаним на неймовірній пам'ятливості, опанував усіх номадів від Медіни до Дамаску. А всіх зумів получити в спільнім змаганні проти турків. А повстання треба було поширювати, коли не мало всякнути в пісок. Бо араби — це був солом'яний вогонь. Літаки, пандирні

самоходи, скоростріли, гармати, які давали англійці,— то все було добре, але того всього було дуже мало: два літаки, два панцирні авта, чотири нужденні гармати — це довго арабів заґріти не могло.

Треба було здобути кріпость Акаба. А прецінь, Бойль із цілою фльою мусів відступити, і мине кілька місяців, заки направить подіравлені кораблі.

До шатра вступив Сулейман, кватирний, і шепнув щось Файзалеві до вуха. Файзалеві засвітилися очі, й, ледви, стримуючи зворушення, сказав до Льюренса:

— Ауда прийшов!

Не вспів Льюренс крикнути: «Що, Ауда Абу Таї?» — і попри відхилене полотнище ввійшла висока постать та дужим голосом привітала «нашого високого пана, можновладця усіх правовірних».

Файзаль схопився на рівні ноги. Ауда поцілував його в руку, аж дивна світськість зі сторони того степового розбійника з художавим обличчям і диким виразом. За ним ішов його, може, десятилітній синок Могамет. І ось уперше зішлись ті два так не подібні до себе вожді! Один уосіблення почуття права, другий уосіблення сили та очайдушности. Другий мав промостити першому дорогу. Цей меч мав своєю силою зробити дорогу правові!

Представлення тривало коротко. Ауда довго дивився на кожного, начеби, щоби добре собі усіх затишити.

Англієць шепнув до четаря:

— О, з тим львом і його відділом добудемо Маан!

До того договорилися дуже скоро. Коли сідали до вечері, вже ні тини непевности не було в нікого. Веселе товариство засіло до вечері. Шеріф Назір, що саме прибув із табору Абдулли, оповідав веселі речі, як то приємно рабувати турецькі каравани; Льюренс оповідав, що то за забава висаджувати динамітом шини, Ауда, незвичайно скромний, оповідав свої пригоди, але говорив про себе в третій особі:

— І от, той дурний Ауда,— або обмовляв себе самого, або присягав на всі святощі, що бачив усякі неможливі речі, як-от каравану, зложену з десяти тисяч зелених верблюдів.

Раптом схопився, крикнув: «А най мене Аллях боронить» — і вибіг надвір. Всі зглянулися і почули знавору, як щось товк. Коли Льюренс вийшов, побачив, що араб розбивав каменем штучну цюку. «Я забув,— пояс-

нив Ауда,— дав мені її Джемаль Паша. Я їм турецькими зубами хліб могого пана».

Але що любив м'ясо, то брак зубів спричинив йому чималі прикрости, бо почав хорувати.

Коли Льюренс віддалився на день із табору, Ньюкам, Гарленд, Шеріф Шарраф та Маулюд, якому не сиділося, таки переконали Файзаль і сейчас вибралися із частиною племені Біллі на мулах, з гарматами та скорострілами, щоби здобути форт Муадам і заняті залізничу лінію аж по стацію Медаїн Салі. Для скріплення нападу Дівенпорт мав стягнути трохи єгипетського війська, а Вільзон обіцяв особисту допомогу. Коли Льюренс вернув, експедиційний корпус був уже далеко. Льюренс хотів махнути рукою на ціле арабське повстання та відплисти до Каїра. Але на «Гардіндж» застав Селіма! Очам і вухам не хотів вірити, коли турок закликав його слабим голосом:

— А ти що тут робиш?

— Сіді! Фатіма в Акаба, в замку команданта кріпости. Маберіг від'їхав до Дамаску і вертає у повню і з нею ожениється. Я хотів утікати з нею, коли над'їхали кораблі англійців, але нас переловили і мене мертвого кинули в море. Я не був мертвий, сіді, то їм лише так здавалося. Я ожив і доплив до корабля.

— Ех,— буркнув Бойль,— замість Акаба я здобув того хлопця!

— Знаєш Акаба? — запитав Льюренс.

— Я там крутився цілий місяць і знаю кожний куток, кожний камінь...

— А зі сходу?

— Від пустині нема укріплень. Пустиня боронить кріпости, як мачуха свою дитину.

— А ти ще дуже хорий?

— З тобою, сіді, можу їхати й нині, коли мене пустять,— тут глянув на Бойля.

— Гоу он,— буркнув Бойль.

— Попрошу ще дві тисячі фунтів золотом! — додав Льюренс.

— Даю! — буркнув Бойль і обіцяв дальшу поміч.

За п'ять хвилин золото, Льюренс і Селім плили човном. В голові Льюренса блискавично дозрів плян ділання.

Наперед порозумівся з Аудою. Купив його і його триста войовників на протяг місяця.

З Файзалем рівно ж не тривало довше.

— За три тижні здобудемо Акаба і Фатіму. Тоді ціла лінія аж по Маан буде під обстрілом наших летних відділів. Зможемо переривати її цілком до вподоби. Факрі для оборони і латання лінії буде змушений збільшити стійки щонайменше до двадцяти мужа. Проти наших дев'яти тисяч стоятиме більше турків, чим проти стотисячної англійської армії, яка посувається через синайську пустиню.

— Ідьте і привозіть Фатіму, — рішив Файзаль. — Боюся тільки одного. Коли тої кріпости не здобув Бойль із кораблями і двома тисячами війська, то ви з двома сотнями, без гармат...

Треба було обійти пустинню шістьсот англійських миль, щоби заняті слабо укріплені становища, легко досягні для гармат від сторони моря. Але не було іншого виходу.

— Золотом і динамітом усе можна! — гукнув Ауда.

Так, золотом і динамітом...

Коли четар запитав англійця, чому він рішив згинутися якраз під Акаба, відповів той, навіть не почервонівши:

— Мусимо здобути Фатіму, хоч би прийшлося її одну виміняти за кріпость. Коли я говорю, Файзаль дається перекопати, але як мене нема, одна тільки Фатіма вміє так довго співати і танцювати, аж забуде про всякі воєнні походи, або показати таке невдоволення, що Файзаль зараз рішається на наступ. З нею зв'язане повстання.

І вирушав 9 травня 1917 р. Провадив шеріф Назір, а «солодшого» провідника годі було собі подумати, бо свою веселість умів зручно вщеплювати цілому оточенню. Для агітації додав Файзаль дамаскенця Незіб ель Бекрі, зручного, доброго політика.

Файзаль згори побажав виправити успіхів, і верблюди почали свою мандрівку. Рівним, спокійним кроком проходили мило за милею. Пустиня почала скоро всипляти подорожних. Як тільки замерхтіли зорі і виринув місяць, далеко на переді Ауда заспівав своїм м'яким басом пісню Говеїтатів, що складалася з вічного гогого у трьох басових нотах. А Назір розмріявся і розговорився цілком несподівано. Покинули його дотепи, заволоділа ним тьмяна меланхолія:

— І чого це мені, багатому емірові з Медіни, волочитися з шукачами пригод по пустині? Ось уже два роки товчуся по всіх усядах, кидаюся у кожную пригоду, всюди

роблю перший крок, а в моїй палаті вирубують турки мої сади, пальми, в яких тіни ходили десятки поколінь!

По короткім нічнім відпочинку рушили далше на схід. Спека палила немилосердно, тільки Ауда крякнув час від часу задоволено, але білий пісок і скелі по обидвох боках дороги кидали хвилі сліпучого світла. Очі пекли, голова боліла й крутилася на всі боки. Замкнути очі й не думати про ніщо! З якою ж радістю привитали зелені городи Ель Кур! Білі шатра світили поміж пальмами. А в таборі привитали подорожних Садім, Абдулла, доктор Магмуд, ба сам Маулуд!

Ель Кур — це великий город, яким піклувався старий сивий белюві Даїф Аллях зі своїми доньками. Посередні міста стояла керниця з холодною, чистою водою. Рано і вечером черпав з неї старець воду і вливав у глиняні жолобки, що провадили у всіх напрямках через цілий город. Низенькі пальми своїм великим віттям хоронили землю перед посухою, і під їх охороною буйно ріс тютюн, фасоля, біб, огірки, кавуни і обергіни. Даїф мешкав зі своїми жінками в нужденній колибі з пруття. Коли Незіб ель Бекрі запитав старого, чи бажає, щоби Арабія була свободна, той запитав, чи тоді кожний буде міг випити і з'їсти більше, ніж досі. Але Незіб не уступав:

— А ось той город, чи не приємно тобі, Даїфе, що він тільки твій?

Однаке ці тонкості важко було старому зрозуміти, він випростувався, вдарився в груди й гукнув:

— Я-я — є Ель Кур!

Поза своєю особою не розумів ніяких інших самостійницьких ідей.

А вечером по смачнім обіді розляглися м'яккі пісні по городі. Співали дамаскенці солодкі любовні пісні. Замовкали всі розмови, всі шепоти, аж поки остання строфа не розгубила усіх переливів під тінистими пальмами. Тільки старий Даїф стояв коло керниці і черпав воду, свято перекопаний, що ще, прецінь, хтось прийде та купить у нього ярину, як тільки скінчаться оці глупощі.

У Вездж монтував четар чимскорше свій літак, щоби раннім ранком вилетіти оглянути Акаба згори, поспробувати, чи не доглядить де Фатіми.

Перші проби показали, що мотор працює справно. Четар кілька разів переїхався по піску, а тоді піднявся у повітря. Земля скоренько побігла кудись назад.

Четар спрямував літак на північ. Перед самим містом спостеріг відділ арабів. Це мусів бути Ауда...

Перелетів понад містом, але не помітив ніякого руху. Всі, мабуть, поховалися. Почав приглядатися, де би то кинути бомбу. Від вибуху піднявся дим.

— Неначе пальмове дерево, — подумав четар і почав зачеркувати колеса все нижче-й нижче. Тепер у місті заворушилися. На північ помчав гурток кінноти, за ним бігли верблюди.

— Ану, хто скорше, — подумав четар і спрямував літак на північ. Не встигли втікачі відбігти й на кілометр, коли їм над головами загуркотів літак. Для постраху пустив четар скоростріл.

Іздії розскочилися по пустині й полягали на всі боки. На місці залишилися всього-на-всього два верблюди і жінка в жіночій лектиці. Вона вискочила й почала давати знаки гаїком.

Четар надлетів зовсім низько і пізнав Фатіму. Вибрав рівненьке місце та осадив літак. Ризика великою не була, бо з півдня вже надїздили відділи Ауда і Льоренса.

Акаба і Фатіма були здобуті. Дорога на Дамаск стояла отвором. Вмашерував туди четар разом з військом Файзалья. Англієць був тепер полковником.

Фатіма співала й танцювала. Її палкі очі палили четаря. Коли четар ішов раз коло двірця, станув перед ним Василь і зголосив так, начеби розлучилися тільки вчора:

— Пане четар, голошу слухняно, лист з дому.

Остовпійлий четар, немов у сні, взяв лист, отвориг і прочитав:

— Любий, чому не вертаєш? Дзюнка.

Перед очима зникнули прегарні будівлі Дамаску, зникнули золоті піски і зелені оази, залиті сліпучим світлом. Зникнули чорні очі Фатіми і її танки.

Ясні очі далекої дівчини там, на півночі, яка стоїть у тіні кріслатих лип, заступили все інше.

Четар враз з Василем вернулися літаком до легіону